

ੴ

ੴ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
Ik oankār sat nām kartā purakh nīrbhāo nīrvair akāl mūrati ajūnī saibhān gur parsād.

ੴ

THE SIKH BULLETIN

www.sikhbulletin.com

editor@sikhbulletin.com

Volume 28 Number 4

Published by: Hardev Singh Shergill

18 North Nabby Road, Danbury, CT 06811, USA Tel: (916) 220-5713

In This Issue / ਤਤਕਰਾ

Editorial.....	1
Shabd Vichar. ਪ੍ਰਿਥਾ ਜੀਵਨ ਦੇਹਾਗਟੀ Dhrig Jeevann Dohaganni.	
Karminder Singh PhD.....	4
Five Hundred Men Hollywood Forgot: The Sikh Soldiers of Épinay and the Escape Bigger Than Steve McQueen's. Inderjeet Singh Chawla.	8
Understanding Wismad:	
The Sikh Path to Divine Wonder and Awe. Prof Dr. Devinder Pal Singh	11
Saviyha in appreciation of Guru Ram Das Ji Harmanpreet Singh Minhas	15
Langar: Norms of Practice and the Contemporary Takeaway Debate.	
Rishpal Singh Sidhu	18
When Myth Busters Become Myth Peddlers Karminder Singh Dhillon PhD	21
ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ਐਡਵੋਕੇਟ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ	25
ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨਾਰਵੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਉਣਵਾਲਾ	29
BOOK REVIEW. ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ	32
BOOK REVIEW. ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਮੇ	35
A NOTE OF APPRECIATION.	
Prof Hardev Singh Virk	39
ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਪੰਜ ਪ੍ਰਧਾਨੀ ਕੌਸਲ	41
Comment by Baldev Singh MA	41
Note to Contributors	45

www.sikhbulletin.com

www.sikhivicharforum.org

Editor in Chief: Karminder Singh Dhillon, PhD (Boston), New Zealand.
Punjabi Editor: Gyanī Jarnail Singh Arshi (Malaysia)
Editors: Moninder Singh (Canada), Harpreet Kaur (New Zealand)
Technical Lead: Amrinder Singh Sandhu (USA)

Editorial

The Hollow Shell: Society and Solace in a Fractured Punjab.

Punjab is in crisis. Again. Hundreds of thousands of civil employees are engaged in an intense standoff with the state's administration in their attempt to cripple the state by participating in the mass "Maha Hartal" strike. As expected and as always, the political parties have turned the event into a major political flashpoint - this time ahead of the 2027 polls.

It's hard to dispute the fact that agitations in the form of strikes, *hartals*, *morchas*, *dharnas*, block the streets events, and shutdowns have been the defining feature of life in post-independence Punjab. Seven decades of having to fight for virtually everything from its border demarcations, linguistic rights, river waters, grain pricing, infrastructure funds, and the right to non-interference from Delhi; has fractured Punjab, robbed its people of solace and turned the state into one which remains in perpetual intricate and multi-dimensional crisis.

Once celebrated as the ultimate triumph of India's Green Revolution and famously revered as the nation's granary, Punjab is currently a hollow shell of its self. The vibrant prosperity that once characterized Punjab has gradually given way to profound structural issues.

The outcome is that Punjab has become trapped in a complex web of agricultural stagnation, severe ecological degradation, deep fiscal mismanagement, and an unprecedented youth exodus. Far from being sudden or accidental, these intertwined systemic failures have developed over decades, fundamentally threatening the socio-economic fabric of the state.

At the very core of Punjab's contemporary struggle is its crumbling agricultural framework. The state is locked into a rigid, intensive wheat-rice crop cycle which is heavily dependent on massive state subsidies. Punjab's farmers have over-extracted groundwater, resulting in the water table across central Punjab to drop to crisis levels. The result is that the state now faces the real

and terrifying prospect of exhausted soil leading to desertification. This has forced the farmers to rely more heavily on chemical fertilizers and pesticides to produce yield – both of which have degraded soil health and contaminated local water sources. The human cost of this ecological strain is tragically visible in the region's soaring cancer rates, epitomized by the infamous "Cancer Train" that regularly transports affected patients from Punjab to specialized hospitals in Rajasthan.

There are other issues that multiply the destructive effects of the state's agricultural woes. Punjab has recently been ravaged by its worst flooding in nearly four decades. Driven by intense rainfall and complicated upstream dam water releases, these devastating floods have submerged thousands of villages, claimed numerous lives, and destroyed hundreds of thousands of acres of vital crops. The frequent alternation between severe groundwater depletion and destructive flooding highlights the deep vulnerability of Punjab's modern agricultural model.

Simultaneously, Punjab is struggling with fiscal distress and industrial stagnation. The state's economy is currently expanding at a rate of roughly 6%, lagging visibly behind India's national growth average of 7.5%. The state treasury stands drained on account of subsidies. Today, approximately 70% of Punjab's total revenue expenditure is consumed entirely by fixed commitments: public salaries, pensions, debt interest payments, and free power subsidies. This leaves virtually no fiscal space for capital expenditure, infrastructure development, or industrial diversification. There is no denying that the state lacks a robust, modern manufacturing or IT sector.

This lack of economic diversification has triggered a profound social crisis among the state's youth. With a struggling industrial sector, highly educated young people find themselves trapped in an economy that offers few high-value employment opportunities. This lack of opportunity has fueled a rampant substance abuse problem, which continues to devastate families across rural and urban communities alike. Desperate for a better future, Punjab's youth are migrating abroad in massive numbers – going to just about any country that promises a better future than the hollow shell that is Punjab.

The consequence of it is that both human talent and financial wealth permanently leave the state. Rural families frequently sell or mortgage their remaining agricultural land simply to finance the steep immigration and visa fees for their children. Instead of being reinvested into local businesses or advanced agricultural technology, local capital is exiting the state entirely. This mass exodus of the younger generation has left behind aging rural communities, creating a severe demographic imbalance and diluting the vibrant local culture.

The problems of Punjab extend to religion as well. The demographic fabric of Punjab is characterized by a Sikh majority alongside a substantial Hindu minority, supplemented by rapidly evolving Christian and Dalit communities. Beneath the outer veneer of shared cultural language and traditions, Punjab faces an intricate web of religious challenges - all of which are deeply entwined with persistent caste hierarchies, shifting demographic anxieties, friction between institutional orthodoxy and popular folk practices, and an underlying socio-economic crisis that fuels vulnerability.

Sikhism explicitly rejects the caste system, preaching absolute spiritual and social equality. Yet, in practice, structural caste divisions remain heavily entrenched across rural and urban landscapes. One third of Punjabis are Dalits (Scheduled Caste). This dynamic has created a fractured religious landscape. Jat Sikhs dominate agrarian assets and the management of premier institutional bodies, such as the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee (SGPC). Conversely, Dalit communities—largely divided into *Mazhabi* Sikhs and *Ravidassia* groups—frequently experience social marginalization, restricted upward mobility, and limited representation in mainstream religious leadership. The persistence of separate gurdwaras and burial grounds for different castes across thousands of Punjabi villages exposes the fractured religious realities.

This systemic exclusion of Dalits from mainstream socio-religious structures has directly fueled a highly charged debate surrounding religious conversions, particularly to Christianity. In recent years, Christian

evangelical movements have experienced a notable surge across Punjab's rural heartlands, notably within the border districts and the Doaba region. Evangelical networks have effectively engaged marginalized segments through digital expansion, massive religious complexes, and promises of spiritual healing, dignity, and release from historical caste trauma.

However, the phenomenon of religious conversions has further fractured the religious divide that is grounded in caste distinctions. The resulting friction manifests in public disputes regarding anti-conversion laws, accusations of forced or fraudulent inducements, and localized instances of community conflicts. Compounding this challenge is the bureaucratic "social limbo" experienced by Dalit Christian converts; under current legal frameworks, changing one's religion can mean losing state welfare benefits earmarked for Scheduled Castes, forcing individuals to navigate a fragile existence divided between hidden faith and institutional identity.

It cannot be denied that Punjab's religious vulnerabilities are intensified by a prolonged socio-economic crisis. As argued above, the economic legacy of the Green Revolution has plateaued, leaving the state struggling with severe groundwater depletion, agricultural stagnation, crushing farmer debt, and a stark deficit of non-farm employment opportunities. This prevailing environment of economic stagnation and youth disillusionment has historically created a fertile ground for religious radicalization and sectarian division.

When young people find themselves locked out of a modernizing economy, religious institutions often step in to fill the structural void, offering either a sense of purpose through revivalist movements or an escape through evangelical promises. Furthermore, the political exploitation of religious identities by various factions seeks to channel genuine economic grievances into communal or separatist narratives. This intersection of economic precarity with religious identity ensures that any destabilization in the economic sphere quickly reverberates as a theological or communal crisis.

The religious challenges facing contemporary Punjab are rooted in deep-seated structural issues. Punjab must confront the structural realities of caste discrimination that undermine its egalitarian spiritual traditions. Addressing these religious tensions requires a comprehensive approach that combines social reform within religious bodies, institutional respect for minority rights, and targeted economic revitalization to address the root causes of vulnerability. Only by reconciling its high spiritual ideals with genuine social justice can Punjab navigate its current challenges and ensure lasting peace for its diverse population.

As for finding a remedy for Punjab's overall downward spiral, the state urgently requires comprehensive, politically courageous reforms. Punjab must undertake a deliberate shift away from the traditional wheat-rice monoculture toward sustainable, high-value agriculture, paired with a gradual overhaul of the state's unsustainable subsidy model. Concurrently, the government must actively incentivize industrial growth in emerging sectors like technology, biotechnology, and renewable energy to create meaningful local jobs.

Punjab's current reality serves as a stark warning of the long-term dangers of ecological neglect and fiscal complacency. Only through coordinated economic diversification, transparent governance, and targeted skill development can the state rebuild its economy, retain its youth, and restore its historic status as a symbol of progress and prosperity.

Failing which, Punjab will continue its downward spiral into a failing state; with a society that is fractured, and its youth walking out in disappointment.

Karminder Singh Dhillon, PhD (Boston)
Editor-in-Chief.

Shabd Vichar

ਪ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਨੁ ਦੇਹਾਗਣੀ

*Dhrig Jeevann Dohaganni**Karminder Singh, PhD (Boston)**dhillon99@gmail.com*

This *Shabd* is composed by Guru Nanak and recorded on page 18-19 of the Sri Guru Granth Sahib ji (SGGS). It is the seventh shabd of Sri Rag – the first rag of the SGGS.

ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧ ॥ *SriRag Mehla 1*

SriRag First Mehl.

ਪ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਨੁ ਦੇਹਾਗਣੀ ਮੁਠੀ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ॥ *Dhrig Jeevann Dohaganni Muthi Dujaiy Bhaye.*

Dhrig – Lit. Damned, loathsome, shameful, cursed. **Jeevann** – Lit. Life. Sp. Spiritual life. **Dohaganni** – Lit. Unfortunate woman, woman in suffering, deserted. Sp. Pained conscience. **Muthi** – Lit. Robbed, cheated, deceived. **Dujaiy** – Lit. Second, other than one. Metap. Duality. Sp. Other than the one Creator. **Bhaye** – Love.

Cursed Is The Spiritual Life, And Pained The Conscience That Is Deceived Into Loving Any Other Than My One Creator.

ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਕੰਧ ਜਿਉ ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਿਰਿ ਢਹਿ ਪਾਇ ॥ *Kalar Keyri Kandh Jio(n) Ehnes Kir Dheh Paye.*

Kalar – Lit. White crust that forms on porous earthen walls. **Keyri** – Infected. **Kandh** - Wall. **Jio(n)** – Just like. **Ehnes** – Lit. Day and night. Metap. Steadily, continuously. **Kir** – Disintegrates, eroding. **Dheh Paye** – Crumbles.

Such Spirituality Is Crumbling; Akin To A Crust Infected Earthen Wall That Is Continuously Eroding.

ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਸੁਖੁ ਨਾ ਥੀਐ ਪਿਰ ਬਿਨੁ ਦੂਖੁ ਨ ਜਾਇ ॥ ੧ ॥ *Ben Shabdaiy Sukh Na Theeaiy Pir Ben Dookh Na Jaye.*

Ben – Sans. **Shabdaiy** – Internalization of the *Shabd*, messages, counsel of the *Shabd*. **Sukh** – Spiritual liss. **Na** – Negative. **Theeaiy** – Happen, occur. **Pir** – Lit. Master. Sp. Creator. **Dookh** - Suffering. **Jaye** – Go, leave, dissipate.

Spiritual Bliss Cannot Occur Sans Internalizing The Counsel Of The Shabd; Suffering Cannot Dissipate Sans Love Of The Creator Within.

ਮੁੰਧੇ ਪਿਰ ਬਿਨੁ ਕਿਆ ਸੀਗਾਰੁ ॥ *Mundhay Pir Ben Kya Sigar.*

Mundhay – Lit. Ignorant. Note: The grammar of the word is feminine. Sp. Unenlightened conscience. **Pir** – Lit. Master. Sp. Creator Lord. **Ben** – Sans. **Kya** – What, why. **Sigar** – Adornment.

O Un-Enlightened Conscience! Sans The Love Of My Creator Lord, What Adornment Is There?

ਦਰਿ ਘਰਿ ਵੇਈ ਨ ਲਹੈ ਦਰਗਹ ਝੂਠ ਖੁਆਰੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

Dar Ghar Dhoyee Na Lhaiy Dargah Jooth Khuar. Rahao.

Dar – Lit. Door. **Ghar** – Lit. Home, house. **Dhoyee** – Lit. Support. Metap. Dignity. **Na** – Negative. **Lhaiy** – Obtain, earn. **Dar Ghar Dhoyee Na Lhaiy** – Idio. Absolutely no dignity or acceptance whatsoever. **Dargah** – Lit. Court. Sp. Conscience within. **Jooth** – Lit. Lie, deception. **Khuar** – Distressed.

My Spirituality Can Earn No Dignity Whatsoever If My Conscience Within Remains Deceived and Distressed.

Page 19 ਆਪਿ ਸੁਜਾਣੁ ਨ ਭੁਲਈ ਸਚਾ ਵਡ ਕਿਰਸਾਣੁ ॥ *Aap Sujaann Na Bhulayee Scha Vad Kirsann.*

Aap - Self. **Sujaann** – Knowing. **Na** – Negative. **Bhulayee** – Un-knowing. **Scha** - Pertaining to the Creator. **Vad** – Praise-worthy, glorious. **Kirsann** – Lit. Farmer, tiller of land. Metap. Reaping and sowing.

You Are Knowing Within Your Self, O Mind; You Are Not Un-Knowing Of Reaping And Sowing Pertaining To The Glorious Creator.

ਪਹਿਲਾ ਧਰਤੀ ਸਾਧਿ ਕੈ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਦੇ ਦਾਣੁ ॥ *Pehla Dharti Sadh Kaiy Sach Nam Day Dann.*

Pehla – First. **Dharti** – Lit. Earth, land, field. Earth as the source of life. Sp. ਅੰਦਰ ਦੀ ਧਰਤੀ *Ander di Dhartee*, Inner Earth as the source of spiritual life. From ਹਿਰਦਾ ਧਰਤੀ *Hirda Dhartee*; Conscience as the center, root and source of our spiritual life. **Sadh** - Origin ਸਾਧਣਾ, ਸੇਧ, ਸੋਧਣਾ *Sadhnna, Saydh, Sodhnna*, Lit. Repair, correct; align, provide direction. **Sadh Kaiy** – Prepared. **Sach** - Origin Sanskrit *Satya*, in Perpetual Existence, the Creator; the Creator who is in permanent existence. Divine. **Nam** – Virtues. **Day Dann** – Sow seeds.

You Are Not Un-Knowing That First My Conscience Needs To Be Prepared So That The Seeds Of Divine Virtues Can Be Sown.

ਨਉ ਨਿਧਿ ਉਪਜੈ ਨਾਮੁ ਏਕੁ ਕਰਮਿ ਪਵੈ ਨੀਸਾਣੁ ॥ ੨ ॥ *Nao Nedh Uupjaiy Nam Eyk Karm Pvaiy Nisann.*

Nao Nedh – Lit. Nine treasures. Sp. Divine virtues. Meaning derived from: ਨਉ ਨਿਧਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪ੍ਰਭੁ ਕਾ ਨਾਮੁ ॥ *Nao Nedh Amrit Prabh Ka Nam*. SGGS 293. ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਹਰਿ ਰਸੁ ਪਾਇਆ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਨਉ ਨਿਧਿ ਪਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥ *Gur Parsadi Har Rus Paeya Nam Pdarath Nao Nedh Payi*. SGGS 353. ਇਸੁ ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਨਾਮੁ ਨਉ ਨਿਧਿ ਪਾਈਐ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰਾ ॥ ੪ ॥ *Es Ka(n)ya Ander Nam Nao Nedh Payeaiy Gur Kaiy Shabd Vichara*. SGGS 754. ਨਉ ਨਿਧਿ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਲਾਗੁ ॥ *Nao Nedh Nam Nedhan Gur Kaiy Shabd Laag*. SGGS 959. ਨਉ ਨਿਧਿ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ ਤੁਧੁ ਵਿਚਿ ਭਰਪੂਰੁ ॥ *Nao Nedh Nam Nedhan Hai Tudh Vich Bharpur*. SGGS 967. **Uupjaiy** – Lit. Sprouts, grows. **Nam Eyk** – Virtues pertaining to the One Creator. **Karm** – Acts, deeds. **Pvaiy** – Lit. Reach, obtain, lead to. **Nisann** – Lit. Target. Metap. Objective.

You Are Not Un-Knowing That Divine Virtues Pertaining To The One Creator Will Sprout If My Deeds Lead Towards Such An Objective.

ਗੁਰ ਕਉ ਜਾਣਿ ਨ ਜਾਣਈ ਕਿਆ ਤਿਸੁ ਚਜੁ ਅਚਾਰੁ ॥ *Gur Kao Jann Na Jannayee Kya Tis Chaj Achaar.*

Gur – Messages or counsel of the *Shabd* Guru. **Kao** – Of. **Jann** – Lit. Knowingly. **Na Jannayee** – Lit. Not know, not understand. Sp. Disregard. **Kya Tis** – What kind of, what sort of. **Chaj Achaar** – Lit. Mannerisms, character, behaviour.

What Sort Of Behaviour Is It **O Mind**, To Knowingly Disregard The Counsel Of The *Shabd* Guru?

ਅੰਧੁਲੈ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਮਨਮੁਖਿ ਅੰਧ ਗੁਬਾਰੁ ॥ *Andhleiy Nam Visariya Manmukh Andh Gubar.*

Andhleiy – Lit. Blind. Sp. Un-enlightened state, un-enlightenment. **Nam** – Divine virtues. **Visariya** - Discarded, rejected, dis-remembered. **Manmukh** – With *sihari*. *Man* (mind) + *Mukh* (Lead, direct). Spirituality that is led by the temporal-imbued mind. **Andh Gubar** – Lit. Utter darkness. Sp. Complete un-enlightenment.

Divine Virtues Are Discarded In Un-Enlightenment; Spirituality That Is Directed By Such A Mind Leads To Complete Un-Enlightenment.

ਆਵਣੁ ਜਾਣੁ ਨ ਚੁਕਈ ਮਰਿ ਜਨਮੈ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ ॥ ੩ ॥ *Avann Jaann Na Chukayee Mar Janmai Hoey Khuaar.*

Avann Jaann – Lit. Coming and going. Metaph. Cycle. **Na Chukayee** – Not end, remain. **Mar** – Death. **Janmai** – Birth. **Hoey** – Become. **Khuaar** – 1. Degrade, insult, distress. 2. Fruitless wandering.

In Such Un-Enlightenment; The Cycle Of Virtues And Vices Will Remain And I Will Continue To Wander Between **Spiritual** Birth And **Spiritual** Death.

Note: Spiritual birth is brought about by the adoption of divine virtues and spiritual death by vices. Human nature allows for this cycle of spiritual birth and death to continue in one's lifespan, and for the pendulum to swing from one end (adoption of vices) to the other (adoption of virtues). The objective of spirituality is to end the cycle and stop the swinging of the pendulum so that permanence in divinity through divine virtues can be realized.

ਚੰਦਨੁ ਮੇਲਿ ਅਣਾਇਆ ਕੁੰਗੁ ਮਾਂਗ ਸੰਧੁਰੁ ॥ *Chandan Moal Annaiya Kungu Maang Sandhur.*

Chandan – Sandalwood. **Moal Annaiya** – Purchase, buy. **Kungu** - Saffron. **Maang** – Lit. Hair. **Sandhur** – Deep red, vermilion.

Literal Meaning: Should A Bride Purchase Sandalwood And Saffron And Dye Her Hair In Vermilion.

ਚੋਆ ਚੰਦਨੁ ਬਹੁ ਘਣਾ ਪਾਨਾ ਨਾਲਿ ਕਪੂਰੁ ॥ *Choa Chandan Bho Ghnna Pana Nal Kapur.*

Choa – Drip. **Chandan** – Sandalwood. **Bho Ghnna** – Plentiful. **Pana** – Beetle. **Nal** – And. **Kapur** - Camphor.

Literal Meaning: Should **Her Physical Self** Be Dripping In The Scent of Sandalwood Aplenty And Adorn Beetle And Camphor As Well.

ਜੇ ਧਨ ਕੰਤਿ ਨ ਭਾਵਈ ਤ ਸਭਿ ਅਡੰਬਰ ਕੂੜੁ ॥ ੪ ॥ *Jay Dhan Kant Na Bhavaee Ta Sabh Adambar Koorr.*

Jay – If. **Dhan** – Lit. Bride. Sp. Conscience. **Kant** – Lit. Groom. **Na Bhavaee** – No love for. **Ta** – Then. **Sabh** – All. **Adambar** – Pretentious, pompousness. **Koorr** – Lit. Fakery. Sp. Absence of Godliness, devoid of divinity. Meaning derived from the Verse of Guru Nanak: ਨਾਨਕੁ ਵਖਾਣੈ ਬੇਨਤੀ ਤੁਧੁ ਬਾਝੁ ਕੂੜੇ ਕੂੜੁ ॥ ੧ ॥ *Nanak Vekhaneiy Benti Tudh Baajh Kooro Koorr.* SGGS 468. Meaning: *Koorr* of *Koorr* comes to exist whence Your existence has been denied.

Literal Meaning: But If She Has No Love For Her Groom In Her Mind, All Her Physical Adornments Would Be Pompous And Fake.

Spiritual Message of entire paragraph: All Embellishments Of My Mind Are Pretentious If There Is No Love For My Creator Within; And My Conscience Will Remain Devoid Of Divinity.

ਸਭਿ ਰਸ ਭੋਗਣ ਬਾਦਿ ਹਰਿ ਸਭਿ ਸੀਗਾਰ ਵਿਕਾਰ ॥ *Sabh Rus Bhognn Baad Hai Sabh Sigar Vekar.*

Sabh – All. **Rus** – Essence. **Bhognn** – Undergo; suffer or enjoy; the consequences of one's deed, pain or pleasure; ravish. **Baad** – Useless, worthless. **Hai** – Is. **Sigar** – Adorning, embellishments. **Vekar** – Sp. Vice-filled.

All Enjoyment Of The Essence Of Such Embellishments Is Worthless O Mind; Because It Is Vice-Filled.

ਜਬ ਲਗੁ ਸਬਦਿ ਨ ਭੇਦੀਐ ਕਿਉ ਸੇਹੈ ਗੁਰਦੁਆਰਿ ॥ *Jab Lag Shabd Na Bhaydiay Kio(n) Sohaily Gurduar.*

Jab Lag – So long as. **Shabd** – Messages of the Guru. **Na** – Negative. **Bhaydiay** – Lit. Understand. Metap. Realize. **Kio(n)** – Why, how. **Sohaily** – Lit. Beautify, adorn. **Gurduar** – Lit. Guru's doorway. Metap. Counsel, advice of the Guru.

So Long As The Messages Of The Shabd Are Not Realized, O Mind, How Can My Conscience Adorn Itself With Advice Of My Guru?

ਨਾਨਕ ਧੰਨੁ ਸੁਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਸਹ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੁ ॥ ੫ ॥ ੧੩ ॥ *Nanak Dhan Sohangnni Jin Seh Naal Pyar.*

Dhan – Fortunate. **Sohangnni** – Lit. Fortunate woman, happy, contented woman. Sp. Blissful conscience **Jin** – That, which. **Seh** – Lit. Master. Metap. Creator Lord. **Naal** – With, link, connect, associate. **Pyar** – Love.

Nanak, Blissful Is The Conscience That Associates In Love With The Creator Lord.

Concept of Death In
Gurbani

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਤ ਦਾ
ਸੰਕਲਪ।

Karminder Singh Dhillon discusses the concept of physical death as prescribed in Gurbani within the SGGS.

https://www.youtube.com/watch?v=nCRHmC_NQEco

Five Hundred Men Hollywood Forgot: The Sikh Soldiers of Épinal and the Escape Bigger Than Steve McQueen's

Inderjeet Singh Chawla
inderjeetchawla@gmail.com

Abstract. As a result of an Allied bombing raid in Épinal, France, over 800 Indian POWs, including over 300 Sikh soldiers of the British Army, managed to escape from a German prisoner of war camp on May 11, 1944. Over 500 of these prisoners of war made their way to neutral Switzerland, the largest successful prisoner-of-war escape in military history. Yet, in 1963, the Great Escape by Stalag Luft III, in which only three of seventy-six men reached freedom, immortalised in the 1963 Hollywood film *The Great Escape*, starring Steve McQueen, portraying and celebrating white and officer-class heroism, the Sikh soldiers of Épinal were completely ignored and forgotten. In this essay, argues that their erasure was not accidental. The Empire conscripted them by the millions and abandoned them after the war simply because these soldiers were brown, working-class, colonial subjects. Drawing on Dr Ghee Bowman's posthumous scholarship, the essay centres Sikh courage, including Sepoy Jai Lal, who captured three German tanks, and confronts how race and class have shaped whose stories are remembered and whose are allowed to vanish. **Keywords:** Sikh soldiers, Épinal escape, *The Great Escape*, Steve McQueen, colonial memory, racial erasure.

Like any other day, it was the morning of May 11, 1944, for the prisoners of war at Frontstalag 142 in Épinal, France. It was the same grey barracks, thin soup, suffocating awareness of barbed wire and watchtowers to which men awoke. There were more than three hundred Sikh soldiers among them, who wore their turbans, which set them apart from all the other men in that camp. They had been captured fighting in North Africa and Italy in the service of the British Empire, men from the great plains of Punjab, sons of the farmers, who never expected to see Europe, let alone die there.¹

Then all of a sudden, the sky cracked open, and sixty-seven American B-24 bombers appeared on the horizon to bomb railway yards that were supplying the Nazi war machine. When the smoke eventually cleared, there was a hole, not a small gap, not a crack, but a rugged, jagged wound in the concrete where eight hundred men were held captive.² What happened next in the camp was not planned. The men did not dig tunnels that took months, no secret and elaborate schemes that involved preparing forged documents or disguised guards. This was raw, an opportunity married to desperation. The Sikh soldiers were not at all hesitant. Nor their Hindu and Muslim brothers-in-arms. In a matter of minutes, 802 men poured through that gap, men in turbans, men with beards, men whose brown skin made them instantly noticed in the French countryside, men who spoke no French, who knew no maps, who had nothing but the clothes on their backs and a single, burning instinct to run south toward Switzerland.³

The 1963 epic Hollywood film starring Steve McQueen on a motorcycle, jumping over prison's barbed wire in a scene that never actually happened. That film's story was based on a real breakout from Stalag Luft III in March 1944, apart from just two months before Épinal. Seventy-six men escaped through a tunnel they had spent a year laboriously digging; only three of them reached freedom; fifty of these men were executed on Hitler's personal orders.⁴ At Épinal, eight hundred and two men walked out through a hole in a wall, towards freedom; five hundred reached Switzerland, only one man died, shot by a guard as he ran. The Great Escape was a noble failure. Épinal was a triumph. And yet one became a Hollywood classic starring one of the most famous white actors of his generation. The other became nothing, merely a footnote and a forgotten date in a forgotten archive.

¹ Bowman, Ghee. *The Great Épinal Escape: Indian Prisoners of War in German Hands*. The History Press, 2024, p. 12.

² University of Exeter, *First research published into largest successful World War Two prisoner of war escape*, 2024.

³ Bowman, *The Great Épinal Escape*, p. 45.

⁴ History.co.uk, *The greatest POW escapes from World War II*, n.d.

Imagine what it was like to be a Sikh soldier in Nazi-occupied Europe. The turban was not a piece of clothing or an accessory. It was not a cultural decoration, which can be set aside for the convenience of sale. It was the crown of a Sikh's faith and was a promise visible for a lifetime of discipline. Every Sikh in that camp would prefer to have died rather than remove it. In the French countryside, however, it was also a curse. A turban can't be concealed in a haystack. One cannot pass it off as a farmhand when a German patrol scans the horizon, a brown-skinned man running through the Nazi-occupied lane, was not invisible and stood like a beacon. For over twelve years, historian Ghee Bowman has tracked the survivors and records of what happened at Épinal. He called the escape extraordinary precisely because of this visibility, as these men should have been caught by the Germans within hours.⁵ And yet, these five hundred men crossed into Switzerland within days. Bowman's book, *The Great Épinal Escape*, published just before his death in May 2025, is the first full account of what happened.⁶ He wrote it because no one else would.

The escape would have miserably failed with the help of the ordinary French villages, farmers, housewives and teenage resistance fighters, who took enormous risks to hide the feeling Indian soldiers. In a country where collaboration with Nazi's could mean a death sentence, these families opened their barns and cellars to the turbaned Sikh soldiers who would not say thank you in French.⁷ One Sikh soldier knocked on a farmhouse door near the village of Étohon. The farmer, who was not even conversant in English, let alone Punjabi, the language of the Sikh soldiers, but both men understood hunger and fear. The farmer fed him and pointed towards the path through the woods that led to the Swiss border. The soldier lived to tell the tale and returned to India after the war, married, raised kids and grew old. His grandchildren never knew how close he came to dying outside a stranger's barn in France. This was not a single act of heroism; it was hundreds of them, multiplied across the countryside, creating a chain of mercy that stretched all the way from Épinal to Switzerland.

For every Sikh who reached the safety of a neutral country, others did. Some were captured within hours; a few were betrayed by sheer bad luck, by neighbors looking for favor with the Nazi's, by a dog that barked or simply a child pointing out. For those who were captured in the summer of 1944, the consequences were fatal. Historical records indicate that some of the Indian prisoners who were caught, or who had never escaped at all, were murdered by the Nazis later that year.⁸ Their names do not appear in British war memorials. Their families waited for letters, but they never arrived. Punjab's women lit the lamps in the villages for years and waited for their sons to return, walking down the dusty road. They never did. One of the soldiers, Barkat Ali from Punjab, crossed the border to reach the safety of Switzerland, exhausted but alive; however, for reasons yet unclear, he died in an internment camp in Switzerland. In Vevey (Lake Geneva) cemetery, his grave sits today, far from the fields of mustard in his own homeland, Bowman, *The Great Épinal Escape*, p. 167. With a tombstone with his name and date of death, nothing more. A P Mukundan, another soldier, was a postman before the war. In 1942, he was captured at Mersa Matruh in Egypt and transported to Europe. He escaped from Épinal, was recaptured and spent the rest of the way German prisons. After the war, he came back to India with nothing but a small wooden plate he had carved in captivity, as a keepsake for his years in captivity.⁹ No medal, no pension, even worth mentioning, not a chapter in any history books.

The majority of the liberated escaped towards Switzerland. However, one Sikh soldier bolted to the other side. His name was Jai Lal. He escaped from Épinal, but he failed to escape to the safety of Switzerland. He remained in France, joined the local resistance and began fighting. He blew up a bridge, and he derailed a German

⁵ Scroll.in, *Ghee Bowman (1961-2025): A British historian who unearthed the stories of Indian soldiers at Dunkirk*, 2025.

⁶ Bowman, *The Great Épinal Escape*, p. 78.

⁷ French Resistance Archives, Étohon village records, cited in Bowman, 2024, p. 102.

⁸ Bowman, *The Great Épinal Escape*, p. 134.

⁹ Bowman, *The Great Épinal Escape*, p. 142.

train. He captured three German tanks and took several German soldiers as prisoners.¹⁰ This is not some fiction, but documented history, which was buried in the archives of the French resistance for eighty years, until it was unearthed by Bowman. Jai Lal, a Sikh soldier, a colonial subject, a man whom the British Empire deemed expendable, captured three tanks. Three. With no backup, no air support, no Hollywood scriptwriter. And you have never heard of him. There is no Steve McQueen movie about Jai Lal. There is no statue in his village, not a plaque on any square either in France or Punjab commemorating the day one of Punjab's sons captured three German tanks with his bare hands, simply because Jai Lal was brown; he was not an officer of the British army, because his story did not fit the near, white officer-class narrative that Hollywood sold to the world.

The historian David Olusoga has written powerfully about how the contributions of the British Empire's colonial troops were systematically erased from the memory of both world wars.¹¹ The British Empire was happy to recruit millions of bodies for its wars, but not their names. After the wars, Indian soldiers were sent back home with meagre pensions and much smaller gratitude. Their stories were never taught in British schools. The British officials did not tend to their graves; they just faded. Bowman was more forthright and bluntly put the difference, he said, that the Épinal "*escapers were brown, not white, and were not officers.*"¹² This is the whole explanation: class and race, working together to scrub five hundred heroes from the history books.

Bowman first encountered the Sikh soldiers of World War II by accident. He was researching something else when he came across a photograph of a turbaned Indian soldier in Devon, England, with mules. He later wrote: *I thought I knew about the Second World War, but I'd never imagined that there were Indian soldiers with turbans and mules in Devon.*¹³ The photo haunted him, and for the following twelve years, he was pursuing it. His first story *The Indian Contingent*, dealt with the Indian Muslim soldiers at Dunkirk.¹⁴ In his second book, *The Great Épinal Escape*, finally accorded the Sikh soldiers of Épinal their due. He never lived to see the recognition that he worked so hard to build. He died on May 10, 2025, one day before the escape's eightieth anniversary, and just a few months after his book was published, but we can carry it forward.¹⁵

Today, a small memorial that stands in the French village of Étobon. The Indian government had it installed soon after the war, as a gesture of gratitude for the French families that sheltered Indian soldiers.¹⁶ With a plaque that lists no name, it tells no stories; it simply marks a spot where history happened. Most of the tourists visiting the village drive past; however, it is known to the locals, but not as a pilgrimage site. To visit the site, there are no guided tours, documentary crews, or gift shops lining up the street, just a stone and silence. And yet, on some days, if you stand and hear them: the sound of the eight hundred men, running in the dark, their turbans catching the moonlight, their bare feet pounding the French soil and their hearts pounding harder. The very men who had every excuse to give up and every reason to be forgotten and who refused. The Sikh soldiers of Épinal did not demand glory; they asked to survive, they asked to be with their families again, to walk the dusty fields of Punjab, to sit in the shadow of the Golden Temple and grow old in peace. A lot of them got away. Many did not. But each single one of them had his story to be told and deserved to be remembered, not as a footnote to a white man's war, not as an historical curiosity: "*Oh, there were Sikhs in World War II.*" Not as a statistic in a historian's appendix but remembered as brave men, men who ran through the gunfire, men who trusted strangers in a strange land, men who, when the wall came, did not wait for orders; they just ran. Five hundred of them survived, and that's not a footnote; this is the greatest escape story ever told. It's past time we started telling it.

¹⁰ French Resistance Archives, cited in Bowman, 2024, p. 156.

¹¹ Olusoga, David. *The World's War: Forgotten Soldiers of Empire*. Head of Zeus, 2014, p. xxii.

¹² DevonLive, *Daring WWII escape by Indian soldiers finally gets recognition*, 2024.

¹³ Bowman, quoted in Scroll.in, 2025.

¹⁴ Bowman, Ghee. *The Indian Contingent: The Forgotten Muslim Soldiers of Dunkirk*. The History Press, 2020.

¹⁵ SikhNet, *The Untold Saga of Indian Prisoners of War*, 2026.

¹⁶ The Hindu, *Lost in memory | Review of The Great Épinal Escape*, 2025.

Understanding Wismad: The Sikh Path to Divine Wonder and Awe

Dr. Devinder Pal Singh

Professor of Religious Studies, Arihanta Institute, San Jose, California, USA

Email: c4usikhism@gmail.com

Devinder Pal Singh, PhD

Abstract. *The Sikh concept of wismad (vismad), often translated as “divine wonder,” “astonishment,” or “awe,” is a central yet under-examined feature of Sikh spiritual consciousness. It reflects a profound cognitive-emotional orientation that arises from perceiving the Divine permeating all aspects of creation. This article examines wismad within the scriptural framework of the Sri Guru Granth Sahib (SGGS), emphasizing its metaphysical, psychological, ethical, and ecological dimensions. Drawing upon key passages from SGGS, the study argues that wismad is not a peripheral sentiment but a sustained spiritual disposition that facilitates humility, cognitive expansion, ethical compassion, and alignment with Hukam (Divine Order). Through an integrative approach, this article situates wismad as a transformative pathway within Sikh praxis, blending contemplative insight with embodied ethical responsibility.*

1. Introduction

Among the many spiritual concepts presented in Sikh scripture, Sri Guru Granth Sahib (SGGS, 1983), few carry the transformative experiential depth of *wismad*. Derived from the Punjabi-Gurmukhi term signifying “wonder,” “astonishment,” or “awe,” *wismad* represents an elevated consciousness that awakens the seeker to the grandeur, complexity, and mystery of Divine creation. The Sikh Gurus use the term to articulate a spiritual stance from which one perceives reality not through the narrow lens of ego (*haumai*), but through a heightened awareness of *Ik Oankaar*, the One Reality that manifests in multiplicity (Mandair, 2022).

In the *Sri Guru Granth Sahib*, *wismad* is intimately connected with *Hukam*, the metaphysical principle governing cosmic order. Guru Nanak’s verses repeatedly place the seeker into states of contemplative astonishment upon observing the intricacy of creation, the rhythm of nature, and the infinite qualities of the Divine. This article explores *wismad* as a comprehensive path in Sikh spirituality, blending affective wonder, metaphysical insight, ethical consciousness, and ecological sensibility.

2. Defining Wismad: Conceptual and Scriptural Foundations

The term *wismad* (Singh, 2018) appears prominently in Asaa, Mehlā First, where Guru Nanak presents it as a universal response of the spiritually awakened mind. In the celebrated stanza beginning with “*Vismaad naad, vismaad ved,*” Guru Nanak lists multiple layers of cosmic existence and human experience that evoke profound awe (SGGS, 463). The passage states:

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦੁ ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦੁ ॥
Vismaad naad, vismaad ved; Vismaad jeeā, vismaad bhed.

Wondrous is the cosmic sound; wondrous are the sacred scriptures. Wondrous are the beings; wondrous are the mysteries within them. (M. 1, SGGS, p. 463)

Here, Guru Nanak reframes spiritual experience not as ascetic withdrawal but as radical engagement with the cosmos. This “engaged wonder” challenges the assumption that ultimate truth must be sought by abandoning creation; instead, it arises precisely through contemplating creation’s depth, complexity, and beauty (Singh, 2002).

Wismad thus functions as epistemology (a way of knowing), ontology (a way of being), and ethics (a way of behaving). It signals a mode of consciousness where the Divine is perceived both immanent within creation and transcendent beyond it.

3. The Experiential Psychology of Wonder in Sikh Philosophy

The psychological dimension of *wismad* is essential for understanding its role in Sikh spirituality. It represents a transformative dissolution of ego-bound perception. Sikh scripture repeatedly contrasts the limited cognitive-emotional framework of the ego with the expansive awareness unlocked through divine remembrance. Guru Nanak articulates:

ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵਿਜੋਗੁ ॥.....ਵਿਸਮਾਦੁ ਉਝੜ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰਾਹੁ ॥

vismaad sanjog vismaad vijog.....vismaad ujhar vismaad raah.

Wonderous is the union; wondrous too is the separation.....Wonderous is the wilderness, wonderous is the path. (M.1, SGGS, p. 464)

This verse suggests that *wismad* permeates every existential state, from longing to attachment, from spiritual union to disciplined renunciation. It is not a fleeting feeling but a cognitive-emotional paradigm through which the seeker interprets experience.

From the perspective of spiritual psychology, *wismad* produces several effects, such as: (i) **Cognitive expansion:** Wonder opens the mind to multiplicity and interconnectedness. (ii) **Emotional humility:** Awe naturally softens ego-centred emotions like pride and superiority. (iii) **Moral attunement:** A sense of sacredness cultivates empathy, reverence, and responsibility. (iv) **Attentional presence:** Wonder anchors the individual in mindful awareness of the present moment.

Contemporary studies in psychology also affirm that awe promotes prosocial behaviour, reduces self-focus, and increases well-being: outcomes that align with Sikh teachings (Keltner & Haidt, 2003).

4. Wismad and Hukam: The Metaphysics of Divine Order

To understand *wismad*, one must understand its relationship with *Hukam*, a central metaphysical principle in Sikhism (Singh, 2025). *Hukam* refers to the divine ordinance that structures, sustains, and harmonizes the universe. Guru Nanak states:

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੇ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ ॥

Hukmæ andar sabh ko baahar hukam na koé.

All are subject to the Divine Command; no one is beyond it. (Jap, SGGS, p. 1)

Through *wismad*, the seeker perceives the vast, intricate interplay of life unfolding under *Hukam*. Instead of resisting the unpredictable, impermanent, and mysterious aspects of existence, the spiritually awakened person develops a posture of trust, acceptance, and inner stability.

Wismad here becomes an antidote to fear, anxiety, and regret. Guru Nanak describes how understanding *Hukam* causes the ego to disappear. He articulates:

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ ॥

Naanak hukmæ jé bujhae ta haumæ kahæ na koé.

O Nanak! One who understands the Divine Order no longer speaks in ego. (Jap, SGGS, p. 1)

The dissolution of the ego is not annihilation but freedom: one aligns one's will with the cosmic rhythm instead of creating disharmony through self-centred desires. This alignment does not imply fatalistic resignation.

Instead, it facilitates active engagement grounded in spiritual clarity, allowing the individual to act with wisdom, compassion, and awareness.

5. Ethical Implications: How Wonder Becomes Compassion

A key contribution of Sikh philosophy is its ability to translate mystical experience into ethical living. Wismad is not only contemplative; it is profoundly ethical. When the seeker sees the Divine permeating all beings, compassion becomes a natural extension of perception (Singh, 2025a). Guru Nanak affirms:

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ ॥

Sab^h mēh joṭ joṭ hae soⁱé.

Amongst all is the Divine Light; that Light is truly the One. (M. 1, SGGS, p. 13)

Recognizing the Divine within creation fosters: (i) Respect for human dignity regardless of caste, class, gender, or religion. (ii) Compassionate service (*seva*) to alleviate suffering. (iii) Social justice grounded in spiritual equality. (iv) Ethical restraint towards the exploitation of people and nature.

The Sikh Gurus repeatedly highlight that the enlightened person expresses their divine awe through service. Guru Nanak says:

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥

Ghaal khaae kichh hathahu dei; Nanak raahu pachhanai sei.

The one who earns through honest work and shares with others—such a person understands the true path. (M. 1, SGGS, p. 1245)

Wonder here becomes not escapism but engagement; a spiritual-ethical praxis.

6. Ecological Consciousness: Wismad and the Natural World

Wismad also shapes Sikh environmental ethics. Guru Nanak's vision of nature is suffused with poetic reverence (Singh, 2014; Singh, 2021; Singh, 2024), describing the elements as members of a sacred cosmic family:

ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ ॥

Pavan^g guroo paanee pītaa maataa d^haratⁱ mahatⁱ.

Air is the Guru, Water is the Father, and Earth is the Great Mother of all. (Jap, SGGS, p. 8)

Ecological consciousness arises naturally from *wismad*, for when one perceives the environment as imbued with divine presence, exploitation appears as spiritual blindness. Nature is not a resource to be consumed; it is a divine expression to be protected.

The Sikh Gurus thus promote: (i) Environmental restraint, (ii) Ecological humility, (iii) Harmony with natural cycles, (iv) Sacred responsibility for the earth. In a global context marked by the climate crisis, *wismad* offers an ethical-spiritual paradigm for sustainable living.

7. Practicing Wismad: A Daily Path

Wismad is cultivated through three fundamental Sikh practices: (i) **Naam Simran (Remembrance of the Divine Name)**: Simran refines attention and opens the inner eye to divine presence. It attunes the seeker to subtle realities often lost in mundane life. (ii) **Kirtan (Sacred Music)**: Musical recitation of Gurbani awakens emotional resonance and spiritual receptivity, allowing the heart to experience wonder directly. (iii) **Seva (Selfless Service)**: Service transforms inner awe into outer action. Through *seva*, the seeker embodies compassion, humility, and interconnectedness.

Other practices supporting *wismad* include: (i) Sangat (holy community), (ii) Immersion in nature, (iii) Ethical living, (iv) Mindful engagement with daily tasks.

Thus, *wismad* is lived, not merely contemplated.

8. Conclusion

Wismad is one of the most nuanced and transformative concepts in Sikh spirituality. It signifies a profound state of divine wonder that reshapes cognition, emotion, ethics, and metaphysical understanding. Through scriptural study, contemplative practice, and service, the seeker awakens to the Divine permeating all existence.

Far from being a passive emotion, *wismad* becomes a disciplined way of seeing, cultivating humility, dissolving ego, fostering compassion, and anchoring the individual within the rhythm of *Hukam*. As a spiritual philosophy, it offers a powerful antidote to modern alienation, ecological crisis, and existential anxiety.

In the Sikh worldview, *wismad* is not a momentary sentiment but a lifelong pilgrimage into the mystery of the Divine. It invites us to stand in reverent astonishment before the vastness of creation and to live with a heart awakened to wonder.

References

- Keltner, D., & Haidt, J. (2003). *Approaching awe, a moral, spiritual, and aesthetic emotion*. *Cognition and Emotion*, 17(2), 297–314. <https://doi.org/10.1080/02699930302297>
- Mandair, A.-P. S. (2022). *Sikh Philosophy: Exploring Gurmata Concepts in a Decolonizing World*. Bloomsbury Publishing.
- Singh, D. P. (2014, Nov. 22). *Nature in Guru Nanak's Holistic Vision*, Paper presented at the Seminar on 'Guru Nanak, His Philosophy and Modern Society,' IUS, Montreal, QC, Canada, Nov. 22, 2014
- Singh, D. P. (2018). *Wismad (Wonderful Bliss): A Transcendental Experience*. In *Science and Sikhism- Conflict or Coherence*. Singh Brothers. Amritsar. India. pp. 233–243.
- Singh, D. P. (2021, August). *Ecological Teachings in Sikh Theology*. Academia Letters, USA. Article 2653.
- Singh, D. P. (2024, April 21). *Environment and Sustainable Development - A Sikh Perspective*, Invited Talk delivered in the Webinar organized by Canadian Sikh Study and Teaching Society, Vancouver, B.C., Canada.
- Singh, D. P. (2025, August). *Hukam- It's Meaning, Scope and Significance*. In *A Path to Truthful Living*. Singh Brothers. Amritsar. India. pp. 99–109.
- Singh, D. P. (2025a). *Compassion in Sikh Dharmic Tradition: A Way of Life, Not Just a Virtue*. In *Exploring Sikhism: Faith, Values and Heritage*. D. P. Singh & Bhai Harbans Lal (eds.). CUS, Canada & AGGS, USA.
- Singh, P. (2002). *The Guru Granth Sahib: Canon, Meaning and Authority*. Oxford University Press.
- Sri Guru Granth Sahib* (SGGS), 1983 (Reprint), S.G.P.C., Amritsar, pp. 1–1430.

Is the spiritual path you've chosen actually taking you toward God — or just deeper into the mud? Sheikh Farid Ji sets two very different bodies of water side by side and tells you the whole outcome of your search depends on which one you choose.

https://youtu.be/o_aHbEES9DA?si=mNUAKS1YmJP1DotB

Svaeya in appreciation of Guru Ram Das Ji

Harmanpreet Singh Minhas

hpsminhas@outlook.com

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਕਵਲ ਨੈਨ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਕੋਟਿ ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ ਕਰਤ ਮਾ ਜਸੋਦ ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਦੇਖਿ ਰੂਪੁ ਅਤਿ ਅਨੂਪੁ ਮੇਹ ਮਹਾ ਮਗ ਭਈ ਕਿੰਕਨੀ ਸਬਦ ਝਨਤਕਾਰ ਖੇਲੁ ਪਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਕਾਲ ਕਲਮ ਹੁਕਮੁ ਹਾਥਿ ਕਹਹੁ ਕਉਨੁ ਮੋਟਿ ਸਕੈ ਈਸੁ ਬੰਮਯਤੁ ਗਯਾਨੁ ਧਯਾਨੁ ਧਰਤ ਹੀਐ ਚਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਸਤਿ ਸਾਚੁ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸੁ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਸਦਾ ਤੁਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ ॥੧॥੬॥ {ਪੰਨਾ 1402}

Bhatt Bani, a collection of devotional hymns composed by the bards, appears near the conclusion of the Sri Guru Granth Sahib. Historical evidence indicates that nearly all eleven Bhattas were natives of Punjab and residents of Sultanpur Lodhi (district Kapurthala), the very town where Guru Nanak Dev Ji served in the Modikhana for thirteen years. Their proximity to Guru Nanak's life and teachings shaped their deep reverence for the House of Nanak.

In medieval India, Bhattas were traditionally ballad singers attached to royal courts. Their role was to compose and recite heroic poetry, martial narratives that celebrated the bravery of warriors and inspired armies as they marched into battle. Through stirring descriptions of ancestral valor and sacrifice, they awakened in soldiers a fierce love for their homeland and a readiness to defend its honor.

The Bhattas who later joined the courts of the Sikh Gurus brought this poetic tradition with them, but their compositions took on a profoundly spiritual character. The hymns included in the Guru Granth Sahib are not courtly flattery nor paid praise. These are heartfelt eulogies dedicated to the first five Sikh Gurus, expressions of genuine devotion, admiration, and spiritual insight. The Bhattas were not mercenaries; they were devoted disciples whose poetry flowed from deep-rooted love for the Gurus and an intimate understanding of their spiritual stature.

A central theme in Bhatt Bani is the oneness of the Guru's Light. According to the Bhattas, beginning with Guru Nanak Dev Ji, each successive Guru carried the same divine Jot, the same spiritual essence, the same thread of wisdom. Their Swayeas repeatedly affirm that while the physical forms of the Gurus changed, the Light, Wisdom, and Divine Authority remained one and continuous.

This Swayea is composed by Bhatt Nalh. It is 6th of the 16 written by him. His Swayea reflect deep devotion to and understanding of Guru Ram Das Ji's teachings. His sixteen Swayeas praise the Divine and express profound admiration for Guru Ram Das Ji.

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ ॥ vaheguru vaheguru vaheguru vaahi jee-o.

O Guru Ji, wondrous are You (ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ vaheguru vaheguru vaheguru), and I stand in awe of Your greatness (ਵਾਹਿ ਜੀਉ Vaheguru).

ਕਵਲ ਨੈਨ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਕੋਟਿ ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ ਕਰਤ ਮਾ ਜਸੋਦ ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ ॥ kaval nain maDhur bain kot sain sang sobh kahat maa jasod jisahi dahee bhaat khaahi jee-o.

In Hindu mythology, Lord Krishna was raised by his foster parents Nanda and Yashoda. As a child, Krishna was deeply attached to milk, yogurt, and butter. Yashoda would lovingly feed him simple meals of yogurt mixed with rice, an image that symbolizes tenderness, intimacy, and the unconditional love between mother and child.

Bhatt Nall, in this Swayea written in praise of Guru Ram Das Ji, draws upon this familiar cultural imagery to express his devotion. Since the opening of the Swayea is addressed to Guru Ji, this line too refers to Guru Ram Das Ji as well.

He says: O Guru Ji, your eyes are as beautiful as lotus petals (ਕਵਲ ਨੈਨ kaval nain), your speech is sweet and enchanting (ਮਧੁਰ ਬੈਨ maDhur bain), and the countless devotees (ਕੋਟਿ ਸੈਨ kot sain) who stand in your presence appear radiant because of you (ਸੰਗ ਸੋਭ sang sobh).

Then, using the symbolism of Krishna and Yashoda, Bhatt Nall adds: For me, O Guru Ji, you are akin to Krishna himself, the beloved child of Mother Yashoda (ਕਹਤ ਮਾ ਜਸੋਦ kahat maa jasod), the one whom she fed with yogurt and rice (ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ jisahi dahee bhaat khaahi jee-o). Here, the reference to Krishna is not theological validation of Krishna's literal existence; it is poetic symbolism. The Bhatt is invoking one of the most tender and universally recognized images of love in Indian cultural memory, the boundless affection of Yashoda for her child.

Just as Yashoda cherished Krishna, protected him, and poured her entire being into nurturing him, the Bhatt expresses that his own heart overflows with that same depth of love, devotion, and reverence for Guru Ram Das Ji. In this way, Bhatt Nall elevates Guru Ram Das Ji to the highest spiritual stature, expressing that the Guru is not merely a teacher, He is the very embodiment of divine love, the cherished one of the devotee's hearts.

ਦੇਖਿ ਰੂਪੁ ਅਤਿ ਅਨੂਪੁ ਮੋਹ ਮਹਾ ਮਗ ਭਈ ਕਿੰਕਨੀ ਸਬਦ ਝਨਤਕਾਰ ਖੇਲੁ ਪਾਹਿ ਜੀਉ ॥ daykh roop at anoop moh mahaa mag bha-ee kinknee sabad jhanatkaar khayl paahi jee-o.

In the stories of Krishna's childhood, it is said that when he played (ਖੇਲੁ ਪਾਹਿ ਜੀਉ khayl paahi jee-o), the tiny bells tied around his waist would ring softly (ਕਿੰਕਨੀ ਸਬਦ ਝਨਤਕਾਰ kinknee sabad jhanatkaar), creating a delicate, musical sound. Hearing this, Mother Yashoda would turn toward him, captivated by the beauty of his face (ਦੇਖਿ ਰੂਪੁ ਅਤਿ ਅਨੂਪੁ daykh roop at anoop). Overwhelmed by love, she would become completely absorbed in him (ਮੋਹ ਮਹਾ ਮਗ ਭਈ moh mahaa mag bha-ee). The sound of the bells, the innocence of the child, and the mother's overflowing affection created a scene of pure tenderness.

Bhatt Nalh invokes this imagery not to validate mythology, but to symbolize the depth of his devotion to Guru Ram Das Ji. Just as Yashoda was irresistibly drawn to Krishna's beauty and presence, the Bhatt expresses that his heart is irresistibly drawn to the divine radiance of Guru Ram Das Ji. The bond he describes is not merely respect; it is love, intimacy, and total devotion, the kind that dissolves the self in the presence of the Guru's grace.

ਕਾਲ ਕਲਮ ਹੁਕਮੁ ਹਾਥਿ ਕਹਹੁ ਕਉਨੁ ਮੇਟਿ ਸਕੈ ਈਸੁ ਬੰਮਯੁ ਗਯਾਨੁ ਧਯਾਨੁ ਧਰਤ ਹੀਐ ਚਾਹਿ ਜੀਉ ॥ kaal kalam hukam haath kahhu ka-un mayt sakai ees bamm-yu ga-yaan Dhayaan Dharat hee-ai chaahi jee-o.

Bhatt Nalh continues his heartfelt admiration for Guru Ram Das Ji in these lines. He declares: O Guru Ji, the pen that writes destiny and the flow of time itself (ਕਾਲ ਕਲਮ kaal kalam) seem to rest in your command (ਹੁਕਮੁ ਹਾਥਿ hukam haath).

Of course, Guru Ji does not literally control time, only the Divine does. But the Bhatt's devotion is so deep, his reverence so complete, that he sees the Guru as the very embodiment of Divine Will. In Bhatt Bani, the Gurus and the Divine are often spoken of interchangeably, not out of confusion, but out of profound spiritual recognition. To the Bhatt, the Guru is the visible form of the Invisible One.

Bhatt Nalh then asks: Tell me, who could ever erase or undo the greatness of your deeds (ਕਹਹੁ ਕਉਨੁ ਮੇਟਿ ਸਕੈ kahhu ka-un mayt sakai)? Your actions, teachings, compassion, cannot be diminished by anyone.

He goes further, saying that even the great deities of the Hindu tradition, Shiva (ਈਸ਼ੁ ees) and Brahma (ਬ੍ਰਹਮਾ bamm-yu) long to absorb (ਧਰਤਿ Dharat) the depth of your wisdom (ਗਿਆਨ gyaan) and the power of your meditative awareness (ਧਿਆਨ Dhayaan). They yearn (ਹੀਐ ਚਾਹਿ ਜੀਉ chaahi jee-o) for the spiritual insight that radiates from you.

Here again, the Bhatt is not making a theological claim about the literal actions of Shiva or Brahma. This is poetic symbolism, expressing the Bhatt's spiritual awe. He is using familiar cultural imagery to express an exalted truth: The spiritual stature of Guru Ram Das Ji is so high, so luminous, that even the greatest figures of mythology would desire the wisdom that flows effortlessly from Him.

ਸਤਿ ਸਾਚੁ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸੁ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਸਦਾ ਤੁਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ ॥੧॥੬॥ sat saach saree nivaas aad purakh sadaa tuhee vaheguru vaheguru vaheguru vaahi jee-o.

In this concluding line, Bhatt Nalh's devotion reaches its highest expression. He proclaims: O Guru Ji, wondrous are You (ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ vaheguru vaheguru vaheguru), and I stand in awe of Your greatness (ਵਾਹਿ ਜੀਉ vaheguru). You are the embodiment of Eternal Truth/God (ਸਤਿ ਸਾਚੁ sat saach). You are the abode of all spiritual wealth and divine virtues (ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸੁ saree nivaas). You are the Primal Being (ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ aad purakh), the One who exists before all and pervades all. You are forever stable, unchanging, and eternal (ਸਦਾ ਤੁਹੀ sadaa tuhee).

The repeated invocation of ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ is not merely praise; it is an outpouring of awe, a spontaneous cry of spiritual wonder. It reflects the Bhatt's experience of the Guru as the living manifestation of the Divine Light.

Conclusion: Through this poetic language, Bhatt Nalh conveys that Guru Ram Das Ji's spiritual brilliance surpasses all worldly and mythological measures. In essence, he declares that the Guru embodies unparalleled wisdom, love, and divine radiance.

ਡੇਰੇਦਾਰ ਸੰਤ, ਬਾਬੇ ਕਿਥੋਂ ਅਤੇ ਕੌਣ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ?

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਿਆ ਦੇਕੇ, "ਸੰਤਗੀਰੀ" ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦੇਕੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਡੇਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਖੀ, ਭਾਈ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਫੌਜੀ ਸੀ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਖੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਕੂਕਾ) ਫੌਜੀ ਸੀ। ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਫੌਜੀ ਸੀ। ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਭੁੱਲਰ ਵਾਲਾ ਵੀ ਫੌਜੀ ਸੀ। ਮਸਤੂਆਣੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਫੌਜੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਤਲੇ ਵਾਲਾ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਰੇਹੂਵਾਲਾ ਤੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਨਸਵਾਲਾ ਸਾਰੇ ਫੌਜੀ ਸਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ "ਸੰਤ" ਲਗਭਗਸਾਰੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਫਿੱਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ "ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਤਾਂ" ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਨਾਮ ਕਮਾ ਲਿਆ। ਲੋਕੀਂ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ "ਪਰਵਚਨ ਸਰਵਣ" ਕਰਨ ਲਈ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ "ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਤਾਂ" ਦੇ ਚਰਨ ਪਰਸਣ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ "ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ" ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਫਾਰਮੂਲੇ (ਤਜਰਬੇ) ਅਜਾਦ ਕੀਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਇਉਂ ਹਨ:

1. ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ, ਡੇਰੇ, ਠਾਠ, ਭੌਰੇ ਅਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨੇ।
2. ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਾਨ, (ਝੰਡਾ) ਨਗਾਰਾ, ਹਥਿਆਰ ਨਾ ਰੱਖਣੇ।
3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨੀਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਸਫੈਦ ਭਾਵ ਸ਼ਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ।

ਬਾਕੀ ਸਫਾ 27 ਤੇ

Langar: Norms of Practice and the Contemporary Takeaway Debate

Rishpal Singh Sidhu

rishpal.sidhu@gmail.com

This article is an examination of the principles and practices of *langar* in our gurdwaras, different gurdwara management committees' considerations pertaining to this practice, and particularly the angst surrounding the questions of allowing taking *langar* home from a gurdwara. It looks into traditional Sikh teachings, *Rehat Maryada* discipline, and contemporary Sikh diaspora practices.

The phonetic Latin (English) spelling is frequently written as *Langar*. In Punjabi, "*Langar*" is spelt as ਲੰਗਰ in the Gurmukhi script and refers to a free community kitchen that serves vegetarian meals to visitors regardless of their background. Its linguistic roots are uncertain. Some scholars trace its roots to the Sanskrit word *analgrh*, which literally means "cooking room" while others trace its origins to a Persian word meaning "anchor" or "a place for resting." The physical institution of *Guru ka langar* was introduced and began with Guru Nanak as a deliberate social revolution to neutralize caste hierarchy and create a lived practice of equality. Everyone, regardless of caste, religion, gender, or status - sat together and ate simple food. This was considered a radical act in a society where caste dictated who could eat with whom. Each successive Guru expanded, formalized, and institutionalized this practice, and by the time of Guru Ram Das and Guru Arjan, *langar* had become a fully organized daily community kitchen, and is a model still followed worldwide by gurdwaras today.

The *Sikh Rehat Maryada* (SRM, ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ), Section Five, Chapter XII, Article XXI denotes the importance of voluntary service as a prominent part of Sikh religion. The Punjabi word '*seva*' (ਸੇਵਾ) stems from the Sanskrit root *sev* which means "to serve, wait or attend upon, honor, or worship." In Punjabi and Sikh traditions, it has evolved to mean "selfless service," volunteering time and effort without expectation of reward, praise or personal benefit and a person who performs this selfless service is called a *sevadar* (ਸੇਵਾਦਾਰ). In Gurbani, *seva* often implies serving the wisdom of the Guru and treating humanitarian work as a form of devotion to God. Voluntary service takes many forms including sweeping floors and dusting shoes of visitors to the gurdwara. It is a foundational practice and central pillar of Sikh life and trains Sikhs in humility, service, and equality. Serving in *langar* - cooking, preparing, serving, and cleaning up are regarded as the highest forms of service. While the SRM (Section Three, Chapter VIII, Article XII, *Karah Parshad* (ਕਰਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ), does prescribe the method of preparing *karah parshad*, it is one of the few areas where the SRM gives explicit, detailed instructions. The SRM does not however lay out rules for how *langar* should be prepared and served. It is more a cultural practice than a scriptural requirement, and encouragement is not the same as requirement.

In *langar*, visitors to the gurdwara sit together on the floor in lines or rows called *pangat* (ਪੰਗਤ). This word traces its origins from the Sanskrit '*pankti*' meaning a line, row, or group. In Sikh tradition, this basically refers to the practice of people sitting together in straight rows to share a communal meal (*langar*), emphasizing universal equality, humility, and community. There is no clause in the SRM that specifically requires a visitor to first pay obeisance in the *darbar* (from Persian, meaning "court," "audience chamber," or "hall of a ruler") where the *Guru Granth Sahib* is kept before partaking *langar*. *Langar* is and has always been open to all travelers, including non-Sikhs who may not know gurdwara protocol, and to anyone who is hungry. Interestingly, it was Guru Amar Das who formalized and institutionalized *langar* as a mandatory practice. Anyone wishing to meet the Guru had to first sit in *langar* and eat with everyone else. This rule applied to even high-status visitors, including royalty. The principle of *sangat-pangat* (spiritual congregation + communal eating) became central and the moment when *langar* became non-negotiable Sikh discipline, and not just a charitable act.

A noteworthy exception took place on how *langar* was served in gurdwaras around the world during the Covid19 pandemic. Communal sitting and dining (*pangat*) stopped but the core Sikh principles of *seva*, *sarbat da bhala*, and feeding all without discrimination remained unchanged. Across India and globally, gurdwaras rapidly redesigned *langar* operations to meet lockdown rules, food-security needs, and public-health requirements. Instead, meals were packed and/or collected or delivered to *sangats*, elderly people isolated at home, neighborhood shelters, and

migrant camps. Many gurdwaras adopted “*langar* on wheels” models—mobile vans delivering cooked meals to high-need areas. The scale of assistance was unprecedented, but the spirit remained unchanged: *seva*, equality, and feeding all who are hungry. A major innovation took place during the second Covid wave in India, with some gurdwaras setting up oxygen *langars*—free oxygen beds, cylinders, and medical support. This extended the concept of *langar* from food to life-saving aid. It has been reported that worldwide Sikh organizations distributed well over 3 million meals during the pandemic.

Akal Takht directives on Langar Discipline (Chairs, Tables, Pangat)

When the SRM was finalized in 1945, there was no mention of having *langar* served while sitting on chairs and at tables because the practice did not exist at that time. The first diaspora deviations appeared in the early 1980s and 1990s when gurdwaras in the United Kingdom, Canada, and the US began experimenting with chairs/tables for elderly congregations. There were no formal Akal Takht rulings yet, but the SGPC committees began raising concerns about this practice. The *Panch Singh Sahibans* landmark ruling of 1998 declared that *pangat* is not merely a seating arrangement — it is both a spiritual discipline reflecting equality and humility, and a collective practice integral to *langar*’s purpose. It is called *pangat* the *Gurmat ki riti* (the Gurmat way), and that sitting on chairs and tables was seen as diluting this discipline and violating *maryada*. It did however allow only physically disabled persons to sit on chairs, and this ruling became the reference point for all future enforcement. A subsequent clarification issued by the Akal Takhat on 24 October 2000 reaffirmed the 1998 ruling with the addendum that separate seating must not reduce the honor of *Guru Sahib* and that exemptions for disability must be strictly controlled. Furthermore, this directive must be taken into account by gurudwara management committees when designing disability seating areas.

Reference to *langar* in the *Guru Granth Sahib*

The *Guru Granth Sahib* does not describe the physical practice of *langar* (community kitchen). It speaks only of spiritual *langar*, and the word *langar* appears once, on Page 967. The single line in the *Guru Granth Sahib* says

ਲੰਗਰੁ ਚਲੈ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਹਰਿ ਤੇਟਿ ਨ ਆਵੀ ਖਟੀਐ ॥

Langar chalai gur sabad har tot na aavee khattei.

“The *langar* — the kitchen of the Guru’s Shabd — continues without shortage.” This is from Rāg Rāmkalī, in the *Vār* of Bhai Satta & Bhai Balwand. Sikh scholars interpret *Shabad Langar* as continuous, universal spiritual nourishment. The physical *langar* tradition expresses the same values: equality, humility, *seva*, and abundance.

Gurdwara committees' debates on langar as takeaways

In earlier times there was no concept or consideration of takeaway. *Langar* was eaten on site. Recent years have witnessed discussions and debates reflecting the tension between traditional discipline and liberal minded gurdwara management committees approaches on expanding humanitarian service and allowing langar as takeaways. Langar is a collective act, not an individualized meal. The spiritual discipline lies in sitting together and noting the food itself. *Langar* is part of *sangat pangat* discipline and seen as essential to egalitarian practice with no caste-based or status-based separation. Questions have been asked whether allowing takeaways by some sangat members normalizes or encourages misuse, whether strict bans by gurdwara management committees appear unwelcoming, and how to balance *maryada* with modern community stresses and needs. The SRM does not draw rules and moral directives about taking *langar* home from the gurdwara, portion sizes, queuing, who may or may not serve *langar*, and how *langar* leftovers are handled or managed. These matters have hitherto largely been left to the discretion of local gurdwara management committees.

Some gurdwara management committees have however taken principled and sometimes rigid stands on the practice of allowing taking *langar* home on the grounds that *pangat* is a spiritual discipline, *langar* is not intended as a takeaway meal, and that Sikhs are expected to take only what they are able to finish on gurdwara premises. Routine takeaways can turn *langar* into a “free food pickup”, encourage skipping *seva*, and create inequity in distribution. Uneaten or excess food taken home violates respect for *langar*. Although not explicitly mentioned, taking food home also removes the communal element.

When is takeaway *langar* is acceptable?

Does allowing this action honor the *langar* or reduce it to a takeaway meal? This practice is not formally prohibited by gurdwaras everywhere, but it sits in a grey zone where intent, context, and *maryada* matter. Taking *langar* home for sick, elderly, and infirm family members is accepted as *seva*. The giving away of excess leftover *langar* at the end of the day in preference to throwing it out is a practical, not doctrinal allowance. Food health and safety laws and considerations influence leftover decisions as perishable items such, as *dal*, *sabzi*, and *kheer* must be discarded if temperature control lapses.

Gurdwaras as food banks and community kitchens

Recent years have seen gurdwaras in India, the UK, Canada, US, Australia, and Malaysia repeatedly stepping forward as community kitchens during forest wildfires, earthquakes, floods, landslides, and other natural disasters, providing large-scale *langar*, shelter, medical aid, and volunteer manpower. This is not occasional, and it is a consistent pattern rooted in Sikh principles of *seva* (selfless service) and *langar* (free community kitchen). Their humanitarian efforts have been widely recognized and deeply appreciated by governments and the communities at large. Some gurdwaras in these countries also increasingly operate as food banks and community kitchens serving meals to thousands of non-Sikhs, especially the poor, homeless, and needy on a weekly basis. In this context, preparing *langar* inside the gurdwaras and explicitly taking and distributing food as takeaway packets outside the gurdwara is seen as an extension of *seva* and not a breach of *maryada*. More importantly, it is seen as *sarbat da bhala* (ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ) which is a core tenet of our Sikh faith and aptly serves as the concluding line in our daily Ardas congregational prayer.

Rishpal Singh Sidhu is a retired library and information services professional, now serving as a casual academic with the School of Information & Communication Studies, Charles Sturt University, Wagga Wagga, New South Wales, Australia.

Treat sadness, anger and worry like guests in your home. They arrive, stay for a while and leave. None are permanent. Let them pass instead of letting them take over.

Dalai Lama

When Myth Busters Become Myth Peddlers

Karminder Singh Dhillon PhD
dhillon99@gmail.com

Eminent Sikh historian Dr Harjinder Singh Dilgeer earned his repute through his systematic dismantling of numerous concocted tales that were routinely passed off as classical Sikh historical narratives. He authored hundreds of books, articles and videos that shattered myths relating to Sikh history - big and small. He tackled uncountable distortions within Sikh narratives through his voluminous writing. His contribution in this regard cannot be ignored. In doing so, he paid a price – the least of which was being declared a pariah by the *dera*, *taksali* and *sampardayi* sections and being ex-communicated by the clergy of Akal Takhat. No discernible reason exists for both – other than the fact that his work was anti-thesis to individuals and institutions that became uncomfortable with Gurbani and historical truths.

For Sikhs who had appreciated Dilgeer's content, it was thus both disheartening and shocking to hear Dilgeer actively promoting the myth of Ganga Sagar at a 20th June 2026 seminar in Oslo, Norway. The one-day seminar titled "International Conference on Punjab Studies & Master Tara Singh Memorial Lecture" was organized by Dilgeer's outfit The Guru Nanak Research Institute. The agenda included the delivery of the annual Master Tara Singh Lecture by Prof Dr Iqbal Chawla of Punjab University Lahore, a Keynote address by Prof Dr Mahboob Hussain of the same university, presentations by a variety of speakers from around the world, and the launching of books authored by Dilgeer and Prof Dr Baljinder Singh.

What stood out as a sore thumb was that four hours of the seminar from 4pm – 8 pm were devoted to "darshan of the Ganga Sagar." The backdrop of the stage was adorned with a large banner promoting the Ganga Sagar. Dr Dilgeer had invited the owner of the Ganga Sagar to be present at the seminar and to display it for the seminar participants and the sangat of Oslo, Norway. For many in the audience who has come as admirers of Dilgeer's work, the promotion of this myth by the former myth buster was both shocking and disheartening.

Historian Harjinder Singh Dilgeer posing with the Ganga Sagar at the International Conference on Punjab Studies & Master Tara Singh Memorial Lecture at Oslo, Norway on

THE MYTH THAT IS THE GANGA SAGAR.

The Ganga Sagar *sakhi* is that it is a Sikh historical relic that is linked to Guru Gobind Singh. The narrative is that upon vacating the Fort of Anandpur in 1705, the tenth Guru first went to Raikot to stay with the Muslim Rajpur Chief named Rai Kla. Dilgeer says in his most recent Punjabi article (Published in full in this Issue of *The Sikh Bulletin*) that Rai Kla and his family were known to the sixth Guru Harbogind ji. While at Rai Kla's residence, Guru Gobind Singh asked for one Noor Mahi – a servant of Rai Kla. Upon meeting the servant at the fields, the Guru asked him to serve him buffalo milk using the Ganga Sagar that the Guru had been carrying with him as one of his possessions. When Noor Mahi told the Guru that his buffaloes did not give milk, the Guru told him to recite Vaheguru and milk the buffalo. The milk was then transferred into the Ganga Sagar.

The written narrative provided by Rai Aziz-Ullah Khan, the 9th generation of Rai Kla, states that the Guru then asked Rai Kla to send Noor Mahi to Sirhind to get news of his family. Noor Mahi brought back news of the sacrifice of the Guru's two younger children and Mata Gujri. Dilgeer writes that Rai Kla went to Sirhind himself with his son-in-law Alam Khan. Upon hearing this, the Guru prophesized that the Empire of the Turks would be uprooted. Upon Rai Kla saying that he too

Indian PM Manmohan Singh grants an audience to Rai Aziz-Ullah Khan and the Ganga Sagar

SGPC president Bibi Jagir Kaur and Punjab Chief Minister Parkash Singh Badal with Rai Aziz-Ullah Khan to do the 'darshan' of the Ganga Sagar

was a Turk, the Guru gave him his own sword and said "this will protect you." Dilgeer writes that no one knows where this sword is now.

Both Dilgeer and Rai Aziz-Ullah Khan's narrative say that upon leaving Raikot to proceed towards Chamkaur and Machiwara, the Guru presented the Ganga Sagar and a Rehal (wooden book stand) to Rai Kla. No one knows where the Rehal is now.

Thereafter, Dilgeer says that the Ganga Sagar remained hidden even beyond partition of 1947. Rai Aziz-Ullah "revealed" the Ganga Sagar to the Sikh world and upon becoming a Member of the Pakistani Parliament in 2002, brought the Ganga Sagar to Surrey, Canada and deposited in a Bank Locker. No date is given by Dilgeer as to when this happened. In 2004, the Ganga Sagar was taken to Amritsar and Delhi. The urn was taken to the Prime Minister of India Manmohan Singh in the same year. Then SGPC president Bibi Jagir Kaur and Punjab Chief Minister Parkash Singh Badal met with Rai Aziz-Ullah Khan to do the 'darshan' of the Ganga Sagar. Rai Aziz-Ullah Khan was given a *sirapao* by the Akal Takhat Jathedar for his role in safekeeping this "historical relic." In 2017 a painting showing the Ganga Sagar being handed by Guru Gobind Singh to Rai Kla was inaugurated in the Central Museum of Darbar Sahib – thereby turning a myth into an historical event. The Ganga Sagar has since been taken to a number of countries including Hong Kong, Canada, Malaysia and Dilgeer says he arranged for it to be brought to Oslo, Norway on the 19th of June 2026 in conjunction with the International Conference on Punjab Studies & Master Tara Singh Memorial Lecture Seminar that the historian had organized.

ENTER GURCHARAN SINGH BRAR, CANADA.

Sikh Bulletin columnist Gurcharan Singh Brar Jeonwalla was an invited speaker at this Seminar. He informed Dilgeer that he would be exposing the truth of the myth relating to Ganga Sagar. Jeonwalla says Dilgeer expressed his displeasure and after failing to convince him to speak on something else, instructed the stage secretary to cut off Jeonwalla's time. But as the secretary proceeded to skip over Jeonwalla's turn to speak and called on the next speaker, Jeonwalla took to the stage and analysed the narrative of Ganga Sagar in a logical manner. Jeonwalla has written out his own account of the incident in a multi-part Punjabi essay. A summarized version of those essays is published in this issue under his regular column titled "Jeonwalla Writes." The primary question that Jeonwalla asked was the reason for Dilgeer's change of mind over the Ganga Sagar. Jeonwalla pointed out that Dilgeer had previously critiqued the Ganga Sagar as a concocted item on a number of occasions. He asked if Dilgeer had now come across new data, previously unknown information or sources that have made him declare that the Ganga Sagar was indeed a historic relic.

In publishing Jeonwalla's essay, *The Sikh Bulletin* acknowledges the courage and determination of Jeonwalla in his act of exposing the myth of Ganga Sagar in a timely fashion (at the seminar itself).

View of the painting inaugurated in the Central Museum Sri Harmandir Sahib, Amritsar on 24th July, 2017

DR DILGEER RESPONDS

Dr Dilgeer did not respond to Jeonwalla at the seminar. But he subsequently published a Punjabi article that is reproduced in full in this issue. It contains no new information, data or sources, and appears to be an attempt to re-tell the existing mythological narrative surrounding the Ganga Sagar. He attempts to make an argument that even if the *shabd* within the SGGS is the object of a Sikh's spiritual journey, historical relics have a place just as historic gurdwaras. He has however failed to establish that the Ganga Sagar is not a concocted myth as he himself declared previously, but a genuine historic relic that he now says it is.

QUESTIONS REGARDING GANGA SAGAR

Readers may want to ponder of the following questions that arise from the narrative surrounding the Ganga Sagar.

1. For what purpose would the tenth Guru have made or gotten an urn full of holes? An urn, by definition, is an instrument that holds its contents. Making holes in an urn defeats its primary purpose.
2. When the Guru vacated the fort of Anandpur in the middle of a dark wintery night, he had left behind, lost, or become separated from virtually everything he owned – including his mother and two younger *sahibzaday*. His objective was to move into the “fort” of Chamkaur and fight the remainder of the battle there. In such dire circumstances and specific goal of reaching Chamkaur, why would he be (a) carrying an urn full of holes on his person? (b) diverting towards Raikot? (c) going to see someone there named Rai Kla in Raikot? (d) asking to see Rai Kla's servant Noor Mahi? (e) asking Noor Mahi to serve him buffalo milk? (f) asking Rai Kla to send Noor Mahi to Sirhind to find out what happened to his mother and two younger children? (g) handing over this urn full of holes, his sword, and a Rahal to Rai Kla? Why would he undertake the above 6 diversionary activities when the enemy forces were pursuing him and his remainder of Sikhs?
3. All of the above activities (a) to (f) would have taken weeks. During this period of weeks, where were the remainder of his Sikhs who had vacated Anandpur with him with the aim of going towards Chamkaur? Had they also come to Raikot with him, surely the enemy forces would have pursued them. There is no record in history of such a battle at Raikot. Had the Sikhs gone on their own into Chamkaur to fight the final battle while the Guru stayed in the palace of Raikot is not only to suggest a dereliction of duty on the part of the Guru, but an attempt to re-write what happened at Chamkaur. The tenth Guru led his forces himself into Chamkaur where the battle was fought to the very end.
4. If the Guru had gone to visit Raikot at Rai Kla *after* Chamkaur then the events of (a) to (f) above would have happened before the Guru reached Machiwarra. The narrative of the Guru in Machiwarra is that he was devoid of even footwear and a change of clothes. What would be the logic of him carrying around an urn full of holes under such dire circumstances?
5. Why would the Guru name this urn Ganga Sagar when Ganga the river has no relevance to Sikh beliefs?
6. If the Guru did indeed give the Ganga Sagar to Rai Kla prior to his demise in 1708 – where was it till 2002 when it was taken by Rai Klas 17th descendant Rai Aziz-Ullah Khan to be stored in a bank locker at Surrey, Canada? Why was it kept hidden for these 314 years? What was the need to store it in a bank locker? Why was it brought out “into the world” in 2004 – 316 years after the demise of Guru Gobind Singh? Does not this entire narrative of hiding it for 3 centuries and storing it in a Canadian bank sound concocted just to give the Ganga Sagar an air of mystery that does not actually exist?
7. Why hasn't the Ganga Sagar been allowed to be examined and evaluated for its authenticity? Such evaluation would let the Sikh world know if the urn is machine made, whether its holes are machine driven to be of such a diameter so as to withstand the surface tension of water?
8. Why does the Prime Minister of India make time from his hectic schedule for a person coming to show him an urn that has holes in it? Why is the Chief Minister and President of Akali Dal do the same? Why do the institutions of Sikhism – SGPC – in particular and the Jathedar of the Akal Takhat honor someone who claims to have an urn that was presented to his family 17 generations ago? Why is such honor reserved for people walking around with unproven, unsubstantiated claims that are full of holes; and not for people who have genuinely contributed towards the upliftment of the Sikh people or their religion?

MY OWN ROLE AT THE SEMINAR

I was a speaker at the seminar. The organizer paid my flight, hotel, and meals for the two nights I stayed in Oslo. My topic of presentation was Guru Nanak's Concept of God. It was the only spirituality related topic on the agenda. I congratulated Brar for his courage and determination in wanting to speak the truth; and for risking his years of friendship with Dilgeer. I left the Seminar Hall immediately after lunch. I did not stay back to view the Ganga Sagar.

CONCLUSIONS

Ganga Sagar Model at Gurudwara Tahliaana Sahib, Raikot, Dist. Ludhiana, Punjab, India.

A model of Noora Mahi with Ganga Sagar and the buffalo inaugurated at Gurudwara Tahliaana Sahib Raikot, January 2016.

The narrative of the Ganga Sagar as given by Dilgeer and Rai Aziz-Ullah Khan has more holes than the urn itself. The amount of support that Rai Aziz-Ullah Khan has harnessed from Sikhs, Gurdwaras, the Akal Takhat, the SGPC, the Museum at Darbar Sahib, Gurdwaras across the world, the governments of India and Punjab has been overwhelming enough to turn the urn with holes into a relic. Dr Harjinder Singh Dilgeer did not really need to wade into this attempt to turn a myth into history. But for reasons known to him, he did. And the outcome is that the integrity and standing of Dilgeer as an authentic historian has been dented in the eyes of those who looked up to him as a myth-buster.

The business of “relics” of our Gurus – whether it is the wooden sandals of Guru Nanak, the footwear of Guru Nanak, his chola, his turban – and that of other Gurus – is big business for the families who claim the Gurus “gifted” them to their forefathers. The number of homes around the Nankana premises that make such claims is staggering. Sikhs come from all over the world to visit the birthplace of Guru Nanak and go around making offerings in US, Canadian, British and EU currencies (amongst others) for “darshan” of these so called “relics.” No one even asks if any of these are authentic or merely concocted to earn an easy living. No one also asks if such items – if authentic – belong in a museum instead; and if bowing and offering money to them are acts that are sanctioned in Sikhi. Is the Ganga Sagar a more glorified piece of this same dilemma?

A Gurdwara in Ludhiana has even constructed a huge model of the urn and placed it prominently within its premises. One wonders what purpose could be served through such an act, other than laying the foundation for making it an article of worship.

A model of Noora Mahi with the Ganga Sagar and the buffalo was inaugurated at Gurudwara Tahliaana Sahib Raikot, January 2016.

As stated above, a painting showing the Ganga Sagar being handed by Guru Gobind Singh to Rai Kala was inaugurated in the Central Museum of Darbar Sahib in July of 2017.

Painting of Sri Guru Gobind Singh Ji bestowing Ganga Sagar, Sri Sahib (sword) and a Rehal to Rai Kala of Raikot in 1705. The painting was inaugurated by Jathedar of Akal Takht Giani Gurbachan Singh and Head Granthi of Darbar Shib, Giani Jagtar Singh on 24th July, 2017.

ਕੰਵਰ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ....

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ

ਐਡਵੋਕੇਟ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ
E-mail- kanwar238@yahoo.com

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥
ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥1॥
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 1)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਣਵਾਨ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਸੁਭਵਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਐਸਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਰੱਬੀ ਗੁਣ ਅਪਣਾ ਕੇ ਰੱਬ ਵਰਗਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਉਗਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਰਗਾ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਹਰਿ ਜਨੁ ਐਸਾ ਚਾਹੀਐ ਜੈਸਾ ਹਰਿ ਹੀ ਹੋਇ ॥
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 1372)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਸਚਿਆਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਣਵਾਨ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਸੁਭਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸਚਿਆਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਭ-ਬੁਭ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਚਿਆਰ ਹੋਣ ਲਈ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਸੁਚੱਜਾ, ਸਾਰਥਕ, ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਡਮੁੱਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨੁਕਤਾ ਜੋ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ: “ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥” “ਹੁਕਮਿ” ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਸਮੇਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਨਿਯਮ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ: “ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਹੀ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਜੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ ਜੇ ਖੇਜੈ ਸੇ ਪਾਵੈ ॥
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 695)

ਇਸ ਪੰਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤਨ-ਮਨ ‘ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਖ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨ ਲਈ ਊਰਜਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉਡਾਣ ਭਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ

ਲਈ ਹਵਾ ਦਾ ਦਬਾਅ ਸਮਝਣਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਚਲਣਾ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਹਵਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਫ਼ਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਰਹੇਗੀ। ਇਸੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚੰਗੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਹਵਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਹਵਾ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਜਦੋਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਦਰਖਤ ਹਵਾ ਸਫ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਲਈ ਚੰਗੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰਖਤ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ-ਤਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਡਾਕਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਲਬਧੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਹਰ ਪਲ ਜੋ ਖੂਨ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਬੇਅੰਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ “ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ” ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਚਾਈ ਵੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ “ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ” ਦੇ ਅਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੋ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਚੰਗਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋ ਸੁੱਖ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ ‘ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਸਮਝ ਕੇ ਝੱਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਿਸਮਤ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਸ ਹੈ ਬੰਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚੁ ॥

ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲੁ ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੰਤ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 522)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਾਂ ਉਦਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। “ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲੁ” ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਹੈ: ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਓ। ਇਸ ਅਧਾਰ ‘ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ “ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ” ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਦਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁਟ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ ॥

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੇਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 684)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਮੇਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੈਣੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 36ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ:

ਤਿਥੈ ਘੜੀਐ ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ ਮਨਿ ਬੁਧਿ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 8)

ਇਹ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਤੋਂ ਸਰਮ ਖੰਡ ਆਉਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜਾਮਾਂ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤਿ, ਮਤਿ, ਮਨਿ, ਬੁਧਿ ਘੜਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ “ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ ਮਨਿ ਬੁਧਿ” ਹੀ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਚੱਜਾ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ “ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ” ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਵਾਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ “ਐਕਸ਼ਨ ਐਂਡ ਰਿਐਕਸ਼ਨ” ਵਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਤਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੀ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਚਾਈ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਪਜਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਦੇ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਂ ਆਦਿ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

**ਦਦੈ ਦੇਸੁ ਨ ਦੇਉ ਕਿਸੈ ਦੇਸੁ ਕਰੰਮਾ ਆਪਣਿਆ ॥
ਜੇ ਮੈ ਕੀਆ ਸੇ ਮੈ ਪਾਇਆ ਦੇਸੁ ਨ ਦੀਜੈ ਅਵਰ ਜਨਾ ॥**
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 433)

ਇਸ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁੱਧ ਹੋਣ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਦਿਆ, ਰਹਿਮ, ਨਿਮਰਤਾ, ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਰਗੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਗੁਣ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਵੀ ਸੁਚੱਜੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਖੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਐਸਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਭੈ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ, ਲਾਲਸਾ, ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਈਰਖਾ ਵਰਗੇ ਬੁਰੇ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਵੀ ਮਾੜੇ ਹੋਣਗੇ। ਐਸਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਉਗਣਾਂ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਰਹੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

**ਸਾਕਤ ਹਰਿ ਰਸ ਸਾਦੁ ਨ ਜਾਣਿਆ ਤਿਨ ਅੰਤਰਿ ਹਉਮੈ ਕੰਡਾ ਹੇ ॥
ਜਿਉ ਜਿਉ ਚਲਹਿ ਚੁਭੈ ਦੁਖੁ ਪਾਵਹਿ ਜਮਕਾਲੁ ਸਹਹਿ ਸਿਰਿ ਡੰਡਾ ਹੇ ॥**
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 13 ਅਤੇ 171)

ਸਾਕਤ ਨੂੰ ਹਰਿ ਰਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਰੱਬੀ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਉਗਣ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਅਉਗਣ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਡੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਭਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਕੰਡਾ ਚੁਬਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਕੰਡੇ ਦੀ ਚੁਭਣ ਪੀੜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਉਗਣ ਹੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪੀੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਡੰਡੇ ਪੈਂਦੇ ਹੋਣ। ਇਹੀ ਨਰਕ ਦੀ ਪੀੜਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਚਾਈ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਖਾਧਾ ਜਾਂ ਪੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਖਾਣਾ ਸੁਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਨਹੀਂ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਗਲੂਟਨ ਵਾਲਾ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੁਖਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਗਲੂਟਨ ਵਾਲੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ, ਉਸ ਦਾ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਅਸਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਉਸੇ ਘੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਘਰੀ ਘਰੀ ਕਾ ਲੇਖਾ ਮਾਰੈ ਕਾਇਬੁ ਚੇਤੂ ਨਾਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 1104)

ਇੱਕ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ ਕਿ ਚਿਤਰ-ਗੁਪਤ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਹਨ ਉਹ ਹਰ ਪਲ ਦਾ ਲੇਖਾ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਫਲਸਫ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬੈਠਾ ਹੈ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਾਕਾਰ ਪਟਵਾਰੀ ਵੀ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਉਸੇ ਪਲ ਤੁਰੰਤ ਦਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਘੜੀ ਦਾ ਲੇਖਾ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੋਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੇ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 1)

ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਭ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਛੂਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਮਝ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹੈ "ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ" ਦਾ ਸੰਕਲਪ।

ਸਫਾ 16 ਤੋਂ ਚਲਦਾ

- 4 ਸਿਰ 'ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਪਟਕੇ ਬੰਨ੍ਹਣੇ।
5. ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁੱਤੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖੜਾਵਾਂ ਪਹਿਨਣੀਆਂ ਜਾਂ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਵਿਚਰਨਾ।
6. ਕਿਰਪਾਨ ਖੰਡਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ।
7. ਤਿੰਨ ਫੁਟੀ ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗਾਤਰੇ ਵਾਲੀ ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਤਵੀਤ ਨੁਮਾ ਗਲ ਵਿੱਚ ਕਿਰਪਾਨ ਪਾਉਣੀ।
8. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੰਤਰ ਪਾਠ, ਅਖੰਡ ਪਾਠ, ਸੰਪਟ ਪਾਠ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨਾ।
9. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਗਲਤ ਕਰਨੇ।
10. ਕਿਸੇ ਭੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਕਤ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਨਾ ਦੇ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਪਾਠ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣਾ।
11. ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਡਕਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਨਵਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਤਬਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਗੁਲਫਰੇ ਉਡਾਵੇ।
12. ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗ੍ਰਿਸਤ ਮਾਰਗ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੈਤਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ।
13. ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਬਣਾ ਲੈਣਾ।
14. ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵਰਤ ਕੇ, ਐਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿੱਚ ਰੋਹੜ ਦੇਣਾ।
15. ਗ਼ੈਰਤਮੰਦ ਨੌਜਵਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਗੁਲਾਮ ਜਹਿਨੀਅਤ ਵਾਲੇ, ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀਏ ਟੁਕੜਬੋਚ, ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੋਰੇ, ਵਿਹਲੜਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾੜਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਣੇ।
16. ਪੁੱਤਰ ਦੇਣ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾ ਸਮਝ, ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ।
17. ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਸਵੈਮਾਣ ਭਰਿਆ ਅਣਖੀਲਾ ਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸੁਭਾਅ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਲਾਮ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਬਣਾਉਣਾ।

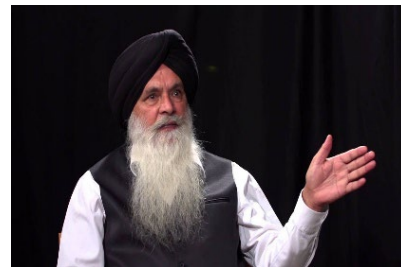
ਬਾਕੀ ਸਫਾ 34 ਤੇ

ਜਿਉਣਵਾਲਾ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ...

ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨਾਰਵੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਇਆ?

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਿਉਣਵਾਲਾ

brar.jiwanwala@hotmail.com

ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਡਾ.ਪ੍ਰੋ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫੁੰਨ ਕਰ ਕਰਕੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹੁੰਚੇ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ, 15 ਬੁਲਾਰੇ ਅਤੇ 20 ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ। ਪੰਜ ਕੁ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਿਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਵੈਸੇ ਸਾਡਾ ਟੈਲੀ ਫੁੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪਰਕ ਪਿਛਲੇ 12-15 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੇਰੇ ਮਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਆਏ ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20 ਕੁ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਕਰ ਜਲ ਪਾਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18 ਕੁ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

18-19 ਜੂਨ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਮੈਸਿਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਡਿਉਟੀ ਫਰੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਾਜ਼ ਰੀਗਲ ਦੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਜ਼ਰੂਰ ਲਈ ਆਉਣ, 22 ਜੂਨ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਪੇਫੈਸਰ ਯਾ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਬੋਤਲ ਬੋਤਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਮੈਂ ਨਾ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਨੇਹਾ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮੇਰੇ ਦੇਸਤ ਰਾਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੁੰਦਰਾ ਜੀ ਨੇ ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਕਿਉਰਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਬੋਤਲ ਟੁੱਟ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਪੜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਗਏ।

ਮੇਰਾ ਦੇਸਤ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਏਅਰਪੋਰਟ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ 20 ਜੂਨ ਸਵੇਰੇ ਇਕ ਵਜੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਿਛਲੇ 22 ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਸਫਰ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਮੰਜੇ ਵਿੱਚ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ। 20 ਜੂਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਹੀ ਲੱਗੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ 'ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ' ਵਾਲੇ ਬੋਰਡ ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਅੱਜ "ਸਿੱਖ ਧਰਮ" ਜੋ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪਰੈਕਟਿਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕੀ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ, ਜੋ "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਵਿੱਚ ਹੈ, ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ? ਪਹਿਲੇ ਬੁਲਾਰੇ ਪ੍ਰੋ.ਡਾ.ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਂਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਸ਼ਲਾਘਾ ਪੂਰਵਕ ਹੈ ਪਰ ਲੈਕਚਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਚਾਵਲਾ ਦਾ ਲੈਕਚਰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਕੰਮਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਬੁਲਾਰੇ ਵੱਲ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਕਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਸ ਦਸ ਮਿੰਟ ਦੇ ਕੇ ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੰਮ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਆਖਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਨ ਖਤਮ ਕਰੋ। ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਟਿਕਟ ਬੁੱਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 1200 ਡਾਲਰ ਦੀ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦ ਕੇ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਬੋਲਣ ਲਈ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ 20 ਮਿੰਟ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਹਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਹਿਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰੋਗੇ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਦਿਲਗੀਰ ਕਹਿੰਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜੀ 'ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ' ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਦੇ ਬਾਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ "ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ" ਹਨ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤੇ ਇਕ ਇਹ ਕੱਲਾ ਰਇ ਖਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਕੋਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ। ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਇਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋ, ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਦਿਲਗੀਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ "ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ" ਇੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ 3000 ਡਾਲਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੀ ਖਰਾਬ ਕਰੋਗੇ। ਲਓ ਜੀ ਸਾਡੀ ਤੂੰ ਤੂੰ ਮੈਂ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਗਈ ਤੇ ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਕੱਟਣ ਲਈ ਸਟੇਜ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਰਾਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੁੰਦਰਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਬੋਲ ਕੇ ਹਟੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਗੈਰ ਬੁਲਾਇਆਂ ਹੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਸਟੇਜ ਸੈਕਟਰੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਤੁਹਾਡੀ ਵਾਰੀ ਕੱਟੀ ਗਈ ਹੈ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ 1200 ਡਾਲਰ ਲਾ ਕੇ ਵਾਰੀ ਖਰੀਦੀ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਕੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਫਿਰ ਸੈਕਟਰੀ ਤੇ ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪਈ ਕਿ ਉਹ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਣ।

ਸਟੇਜ ਤੇ ਮੈਂ ਕੀ ਬੋਲਿਆ

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਣੀਐ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਰੀਸੈ ਹੋਰਿ ਕਚੁ ਪਿਚੁ ਬੋਲਦੇ ਸੇ ਕੁੜਿਆਰ ਕੁੜੇ ਝੜਿ ਪੜੀਐ ॥ ਪੰਨਾ 304 ॥

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਜਿਤਨੀ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਪਈ ਹੈ, ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਤਾਂ ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਮਾੜਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ: 'ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ', ਇਸੇ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਕ ਹੱਸਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਦੇ ਓਸ ਕੱਲਾ ਰਾਇਖਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਖਾਨ ਜੀ ਇਹ ਦੱਸੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ ਸਨ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ "ਜਪੁ" ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੀ ਸਤਰ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ 'ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ' ਦੀ ਹਵਾ ਕੱਢ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ। ਕੀ ਦਸਵੇਂ ਪਿਤਾ ਇਸ ਪੰਗਤੀ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ ਸਨ? ਤੁਸੀਂ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਔਸਰ ਝੋਟੀਆਂ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ, ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਸੂਲ ਹੈ। ਔਸਰ ਝੋਟੀਆਂ ਗੱਬਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸੁਣਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਹੀ ਓਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦੁੱਧ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਓਹ ਉਸਦੇ ਉਲਟ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਕੇ ਗਏ, ਸਗੋਂ ਓਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਆਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਓਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਜੰਗਲਾਂ ਬੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ, ਗਨੀ-ਖਾਨ ਤੇ ਨਬੀ-ਖਾਨ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬੇ ਦੇ ਖੇਤ/ਬਾਗ 'ਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਇੱਕ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਓਹ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਲਾ ਰਾਇਪੁਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਉੱਚ ਦਾ ਪੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਪੜੇ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਦੱਸੋ, ਕਿ ਐਸੇ ਅਉਥੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਐਸੇ ਲੋਏ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੋਹਫਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਫਿਰਦੇ ਸਨ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਖਾਣ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ, ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ "ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ" ਨੂੰ ਲੱਕ ਨਾਲ ਲਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ? ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਹੈ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਦਿਓ? ਇਹ ਲੋਟਾ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਟੇ ਤੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੁਰਾਖ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕਿਰਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੇਲੇ ਸੁਰਾਖ ਸੁੰਬੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਓਹ ਐਨੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਏਹੋ ਦਿਲਗੀਰ ਜੋ ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ 'ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ' ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦੇ ਵਾਰ ਇਸੇ ਲੋਟੇ ਦੇ ਉਲਟ ਬੋਲ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਦੱਸ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਐਸੇ ਦੇ ਲੋਟੇ ਹੋਰ ਹਨ।

ਖਾਨ ਜੀਓ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਕੀ 'ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ', ਨਾਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਠੀਕ ਹੈ? ਜਿਸ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਉਸੇ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣਗੇ? ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮਿਸੀਸਾਉਗਾ ਇਸ ਲੋਟੇ (ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਪੜਾ ਲੈ ਕੇ ਪਕੜਦੇ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਅਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਪਾਖੰਡੀ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧ ਲਾਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਲੋਟੇ ਨੂੰ ਮੈਲ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗੀ? ਜੇ ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਮੈਲ ਉਤਾਰਨੀ ਹੈ। ਭੇਡਾਂ ਉਨ ਉਤਰਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਾਲਕ ਉਨ ਲਾਹ ਕੇ। ਏਹੋ ਕਹਾਣੀ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਿਆ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਉਨ ਲਾਹ ਕੇ ਕਮਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਉਨ ਲੁਹਾ ਕੇ ਖੁਸ਼। ਕਾਫੀ ਹੋ ਗਿਆ ਬੱਸ ਕਰੋ, ਅੱਗੇ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਐਸਾ ਲੋਟਾ ਇੱਥੇ ਬਰੈਂਪਟਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਕੋਲ ਹੈ ਜੋ ਓਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਡਾ ਲੋਟਾ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਖਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸਾਈ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਹ ਮਾਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਓਹ ਵੀ ਕਰੋੜਾਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਵੀਹ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਰੀ ਮਾਲਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਮਤਲਬ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਆਸਾ ॥ ਗਜ ਸਾਢੇ ਤੈ ਤੈ ਧੋਤੀਆ ਤਿਹਰੇ ਪਾਇਨਿ ਤਗ ॥ ਗਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾ ਜਪਮਾਲੀਆ ਲੇਟੇ ਹਥਿ ਨਿਬਗ ॥

ਓਇ ਹਰਿ ਕੇ ਸੰਤ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਬਾਨਾਰਸਿ ਕੇ ਠਗ ॥੧॥ ਐਸੇ ਸੰਤ ਨ ਮੇ ਕਉ ਭਾਵਹਿ ॥

ਡਾਲਾ ਸਿਉ ਪੇਡਾ ਗਟਕਾਵਹਿ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ ਪੰਨਾ 476॥

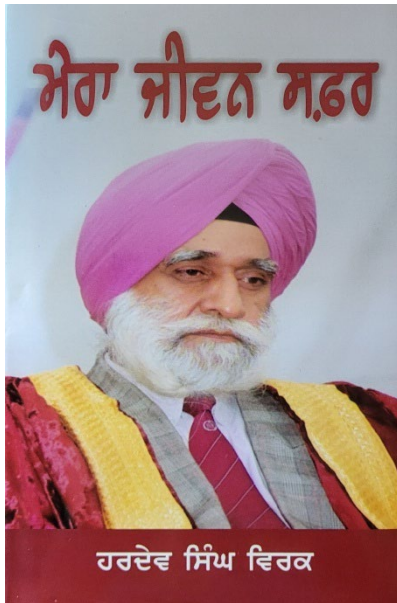
ਕਬੀਰ ਜਪਨੀ ਕਾਠ ਕੀ ਕਿਆ ਦਿਖਲਾਵਹਿ ਲੇਇ ॥ ਹਿਰਦੈ ਰਾਮੁ ਨ ਚੇਤਹੀ ਇਹ ਜਪਨੀ ਕਿਆ ਹੋਇ ॥੭੫॥ ਪੰਨਾ 1368॥

ਇਸ ਸ਼ਖਸ ਨਾਲ ਜ਼ੁਮ/ਇੰਟਰਨੈਟ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਹੀ ਸਵਾਲ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਸਾਈ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇਹ ਮਾਲਾ ਤੁਸੀਂ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠੇ ਹੋ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਪੜ੍ਹਦਾਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਸਾਈ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਤਕ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਰਜਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਨਾਮ ਗਿਣ ਕੇ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਤਾਂ ਓਹ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਾਵਲ ਪੁਰ/ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇਕ ਸ਼ਖਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਖੜਾਂਵ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਟਿਕਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਖੜਾਂਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰੀ ਮਨਿਸਟਰ ਨੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਐਪਸਟੀਨ ਫਾਈਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਜੁੱਤੀ ਕੱਢ ਮਾਰੀ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੈ। ਕਉਸ ਬਨਾਮ ਖੜਾਂਵ ਲੇਖ ਪੁਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। 2023 ਯਾ 2024 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ

ਮੇਰੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗੋਲਡੀ ਐਲ.ਏ. ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣੀ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵੀ ਏਹੇ ਕਹਿ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ "ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ" ਨਕਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਟੋਰਾਂਟੋ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਲਗੀਰ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ ਤੇ "ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ" ਦੇ ਨਕਲੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਬੋਲ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਵਾਹੀ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਹਾਲੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਐਸੇ ਦੇ "ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ" ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ। 52 ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਚੋਲੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦਿਲਗੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਦੀਆਂ ਸਾਡਾ ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ
ਕਈ ਹੋਰ ਨਕਲੀ ਚੀਜ਼ਾਂ।
ਸਿੱਖ ਰਾਏ ਅਜੀਜ਼ ਚੁੱਲਾ ਖ
ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਸਾਡਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ
ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡਾ ਚਿ
ਕਰੇ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
-ਡਾਇਰੈਕਟਰ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗਿਸ
ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ (ਬਿੰਮਮਮ, ਇੰਗਲੈਂਡ)
E-mail:hsd1lqeer@yahoo.co.uk

BOOK REVIEW

Title: ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ

Published by: Gracious Books, opp. Punjabi University, Patiala

ISBN: 978-93-85670-85-5; Price: Rs 250; Pages: 144; First Edition: 2017

Reviewed by: Simrinjit Kaur, Research Scholar (Punjabi), PU Chandigarh
ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਖੋਜਾਰਥੀ।

ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ 150 ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੇਖ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜੀ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਫ਼ਰ, ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦਸ ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਦੌਰ, ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ, ਛੇਵੇਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੌਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਸੱਤਵੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ

ਆਈਆਂ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅੱਠਵੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਫ਼ਰ, ਨੌਵੇਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੋੜੇ ਕਸੈਲੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ 'ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਰਹਿਣਾ, ਫੇਰ ਮੁੱਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਦਾਦਕੇ ਕਾਮੇਕੇ ਜਾਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1947 ਦੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਹੰਢਾਇਆ, ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ ਸਮਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੌਗਟੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 1948 ਵਿਚ ਉਹ ਲਸੇਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਸ਼ੋਕਰਾਂ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਡਰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਅਕਸਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਟੀਮ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਖੱਟੀਆਂ-ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਭਾਗ 'ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਦੌਰ' ਵਿਚ 1955 ਤੋਂ 1965 ਤੱਕ ਦੇ ਸਮਾਂ ਕਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਨਾ-ਨਾਨੀ ਦੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਤੇ ਇਹ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਚਾਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਬੀ. ਐਸ. ਸੀ ਫ਼ਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਮ. ਐਸ. ਸੀ ਲਈ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ।

ਤੀਜਾ ਭਾਗ 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ' ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ 1965 ਤੋਂ 1979 ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਇਨਸਟਰਕਟਰ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਪੈਰਿਸ ਗਏ। ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੀਚਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (PUTA) ਦੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਟੂਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਚੌਥਾ ਭਾਗ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਤੇਈ ਸਾਲ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 1979-2002 ਤੱਕ ਦੇ ਸਮਾਂ ਕਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ, ਉੱਥੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਆਈਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੈਂਪਸ ਦੇ ਫਾਰਮ ਦੀ ਵੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕੀਤੀ। 1984 ਦੇ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕੈਂਪਸ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉੱਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇਡਾਨ ਗੈਸ ਦੀ ਖੋਜ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀ ਕਾਂਗੜਾ ਵਾਦੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਪਾਲਮਪੁਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਦਰ ਮੁੱਖ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਸਟੇਸ਼ਨ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। 1984 ਦਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ, 1992 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਤੇਈ ਸਾਲ ਦੀ ਲੰਮੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਮੁਹਾਲੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ।

ਪੰਜਵਾਂ ਲੇਖ 'ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ' ਲੇਖਕ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਜਨਮ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਘਰ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਚੱਕ ਨੰ: 270 (ਮਾਝੀਵਾਲ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਨਮ ਰੱਖੜੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੀ ਰਾਤ ਹੋਇਆ, ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਨਾਨਕੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ ਕਾਮੇਕਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਕਾਇਦਾ ਲੈ ਕੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਸਿਖੀ। ਉਹ ਹਰ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰੰਤਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ, ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਲੇਖਕ ਨੇ 1947 ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਲਸੇਈ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹੋਇਆ ਤੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਟਿਊਸ਼ਨ ਨਾ ਰੱਖੀ, ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣ।

ਛੇਵਾਂ ਲੇਖ 'ਮੇਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੌਰਿਆਂ ਉਪਰ ਇਕ ਪੰਛੀ ਝਾਤ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਚੋਣਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੌਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਉਝ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਯਾਤਰਾ ਲੇਖ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਗ 'ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ', ਦੂਜਾ 'ਯੂਰਪ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਅਤੇ ਤੀਜਾ 'ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਯਾਤਰਾ' ਹੈ। ਇਹ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼, ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੇਸ਼, ਅਫਰੀਕਾ, ਅਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਦੇਸ਼ਤ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਲੇਖਕ ਬੁੱਡਾਪੈਸਟ, ਨਿਆਰਗਾਜ਼ਾ, ਦਿਬਰਿਤਸਨ, ਮਾਤਰਾਦਰਿਚਕੇ, ਆਦਿ ਗਏ। ਹੰਗਰੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਮਾਤਰਾਦਰਿਚਕੇ ਲੇਖਕ ਲਈ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੋਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਰੇਡਾਨ ਗੈਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਿਪਸੀ ਜਾਂ ਰੋਮਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਏਸ਼ੀਆ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ ਲੇਖਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੀਨ, ਜਪਾਨ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਮਿਆਂਮਾਰ, ਇਰਾਨ, ਟਰਕੀ, ਜਾਰਡਨ ਅਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਨ। 1992 ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬੀਜਿੰਗ (ਚੀਨ) ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਬੀਜਿੰਗ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ, ਬੇਧੀ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਕਈ ਸਮਾਰਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਥਾਈਲੈਂਡ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵੀ ਗਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਸੱਤਵਾਂ ਭਾਗ 'ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ' ਹੈ, ਉਹ ਚਾਹੇ ਨਾਨੀ, ਦਾਦੀ, ਭੂਆ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੋਈ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਪੈਰਿਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹੀ ਇਸ਼ਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੋਜ ਕੰਮ ਨਾਲ ਪੈ ਗਿਆ।

ਅੱਠਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਮੇਰਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਫ਼ਰ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਬੀ. ਐਸ. ਸੀ., ਐਮ. ਐਸ. ਸੀ., ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਪੈਰਿਸ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਦੋ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਜੁਲਾਈ 1963 ਵਿਚ ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਐਪਲਾਈਡ ਫ਼ਿਜ਼ਿਕਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੋਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਖਾਤਰ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। 1968 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਕਿਰਣਾਂ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜੋ ਆਰਥਰ ਬੀਜਰ ਦੀ 'ਸਟੋਰੀ ਆਫ ਕਾਸਮਿਕ ਰੇਜ਼' (Story of Cosmic Rays) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਸੀ, ਛਾਪਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ 'ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ' ਬੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ 1974 ਵਿਚ ਛਾਪੀ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਕਈ ਲੇਖ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਸਾਲੇ 'ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਕਸ਼' ਵਿਚ ਛਪਵਾਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ 1970-90 ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਮੂਲ ਕਣਾਂ ਦੀ ਭਾਲ' (Discovery of Elementary Particles) ਚੁਣਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ 600 ਦੇ ਲਗਭਗ ਤਾਰੇ (Nuclear Stars) ਲੱਭੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 20 ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਜਿਹੇ ਚਿੱਟੇ ਤਾਰੇ (White Stars) ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਕਣ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਕਣ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਜ ਨਿਗਰਾਨ ਸਾਧੇ ਚੂ, ਚੀਨ ਤੋਂ ਸਨ। ਉਹ ਗਏ ਤਾਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥੀਸਿਸ ਨੂੰ ਡੀ.ਐਸ ਸੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਖੋਜ-

ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਖੋਜਾਰਥੀ।
ਫੋਨ ਨੰ: 9872446535

ਪੱਤਰ ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਫਿਜ਼ਿਕਸ ਰਸਾਲੇ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ। ਚਾਰ ਹੋਰ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਰਸਾਲੇ 'Comptes Rendus' ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਈ ਭੇਜੇ। ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਮੂਲ ਕਣਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। 1974 ਵਿਚ ਜੇ/ਸਾਈ (J/Psi) ਕਣ ਲੱਭਣ ਨਾਲ ਮੂਲ ਕਣਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ। ਕੁਆਰਕ ਮਾਡਲ (Quark Model) ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਨਾਗਪਾਲ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਅਬਰਕ (Mica) ਵਿਚ ਕਣਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਖਾਏ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਚੱਟਾਨ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਰੇਨੀਅਮ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਹੋਈ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪਰਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਲਈ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਐਮ. ਐਸ. ਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਲਦੇਵ ਕੁਮਾਰ ਬਾਂਸਲ ਦਾ ਖੋਜ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਉਸ ਨਾਲ 'Comptes Rendus' ਵਿਚ ਇਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਛਾਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਆਰ.(CSIR) ਦੀ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਕ ਖੋਜ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਯੂ. ਜੀ. ਸੀ(UGC) ਨੇ ਮੂਲ ਕਣਾਂ ਦੀ ਖੋਜ(D-N Interactions at 10 GeV/c) ਉਪਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਆਰ.(CSIR) ਨੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਈਕਰੋਸਕੋਪ, ਅਬਰਕ ਦੇ ਟੁਕੜੇ, ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੇਜ਼ਾਬ ਵਿਚ ਅਬਰਕ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਪਾ ਕੇ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਧੋਣ ਉਪਰੰਤ, ਮਾਈਕਰੋਸਕੋਪ ਦੀ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਯੂਰੇਨੀਅਮ ਦੇ ਵਿਖੰਡਤ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਫਾਸਿਲ ਟਰੈਕ(Fossil Tracks) ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸਲਿੰਡਰ-ਨੁਮਾ ਪੈੜ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸੈਂਪਲ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਅਣਵੀ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ(Molecular Biology) ਅਤੇ ਵਿਕੀਰਣ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ(Radiation Biology) ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖੀ ਪਰ ਕੋਈ ਖੋਜ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਭੂ-ਭੌਤਿਕੀ ਵਿਗਿਆਨ(Geophysics) ਅਤੇ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਾਇੰਸ(History of Science) ਵੱਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਤੰਬਰ 1975 ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਾਇੰਸ ਅਕੈਡਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਕਰਵਾਈ ਗਈ, ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਪਰਚਾ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ 30 ਦੇ ਕਰੀਬ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਕਾਠਮੰਡੂ ਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪੈਗਮੇਟਾਈਟਸ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਰੇਨੀਅਮ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਨ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਟਲੀ ਦੇ ਤਰੀਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕ-ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹੇਠ ਦਸ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਇਕ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ। ਇਸ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰੋ. ਅਬਦੁੱਸ ਸਲਾਮ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। 1979 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਅਨੀਲਿੰਗ(Annealing) ਉਪਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਭੂ-ਭੌਤਿਕੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨਵੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਰੇਡਾਨ ਗੈਸ ਦੇ ਉਤਸਰਜਣ ਤੋਂ ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਵਾਦੀ ਦੇ ਪਾਲਮਪੁਰ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰੇਟਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰੇਡਾਨ ਗੈਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ।

ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਹ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। 1984 ਵਿਚ ਰੇਡਾਨ ਗੈਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ 1990 ਤੱਕ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀ ਕਾਂਗੜਾ ਵਾਦੀ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਉਹ ਖੋਜ ਲਈ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ, ਸਪੇਨ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਚੀਨ, ਈਰਾਨ, ਜਰਮਨੀ, ਹੰਗਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਰੇਡਾਨ ਗੈਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ।

ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ-ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੋਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਆਫ਼ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਖੋਜ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਨੈਨੋਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਨੈਨੋਤਾਰਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਈਕਰੋਨ ਦੀ ਰੇਂਜ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਫਿਲਟਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜੋ ਖੂਨ ਵਿਚੋਂ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਸੈੱਲ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੈਨੋਸਕੇਲ ਉਪਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਅਲੂਮੀਨੀਅਮ ਅਤੇ ਪਲਾਸਟਿਕ ਵਰਤੇ। ਈਲੈਕਟ੍ਰੋਕੈਮੀਕਲ ਸੈੱਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂਬਰੇਨ ਦੇ ਸੁਰਾਖਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਨੈਨੋਤਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨੈਟਵਰਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂਬਰੇਨ ਨੂੰ ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡਰੋਆਕਸਾਈਡ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਨੈਨੋਤਾਰਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਸਕੈਨਿੰਗ ਈਲੈਕਟਰਾਨ ਮਾਈਕਰੋਸਕੋਪ ਦੁਆਰਾ ਘੋਖ ਕੇ ਅੰਕੜੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਨੈਨੋਤਾਰਾਂ ਇਕ ਡਾਇਓਡ ਰੈਕਟੀਫਾਇਰ(Diode Rectifier) ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਨੈਨੋਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨੈਨੋ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਨੈਨੋਕ੍ਰਿਸਟਲ, ਕੈਡਮੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਸਲਫਾਈਡ ਦੇ ਨੈਨੋਕਣ, ਕਾਪਰ-ਸੀਲੀਨੀਅਮ ਦੀਆਂ ਹਾਈਬਰਿਡ (Hybrid) ਨੈਨੋਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੇਰੀਅਮ ਹੈਕਸਾਫੈਰਾਈਟ (Hexaferrite) ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਗਭਗ 50 ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੱਕੜਾਂ ਆਈਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿਣਗ ਨੂੰ ਜਗਾਈ ਰੱਖਿਆ।

ਨੌਵਾਂ ਭਾਗ 'ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਜ਼ਬ ਘਟਨਾਵਾਂ' ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਕਿੱਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ, ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਟਾਵਾਂ ਬਣਨਾ, ਤਈਆ ਤਾਪ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਵਾਲ-ਵਾਲ ਬਚਣਾ, ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਝੰਜਟ ਪੈਣ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਹੋਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰੀ ਹੋਣਾ, ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਤਜਰਬਾ, ਇਕ ਅਧੂਰੀ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਜਵਾਨੀ ਤੱਕ ਵਾਪਰੀਆਂ ਇਹ ਅਜ਼ਬ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਸਮਾਈਆਂ ਹਨ।

ਦਸਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ' ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੀ ਰੁਚੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਰੁਬਾਈ, ਦੂਸਰੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਇਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ- ਆਦਿ ਸੱਚ ਜੁਗਾਦਿ ਸੱਚ, ਬੁੱਤ-ਪੂਜ, ਜਿੰਦੂਆ ਦਾ ਗੀਤ, ਸੱਜਨੀ ਪਿਆਰ ਮੇਰਾ ਮਜ਼ਬੂਰ, ਸਾਨੂੰ ਨਿੱਤ ਦਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਣਾ, ਵੇ ਸੱਜਨਾ ਸੋਹਣਾ ਤੇਰਾ ਦੇਸ, ਅੱਜ ਆਈ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ, ਤੇਰੇ ਤੱਕਣੇ ਨੂੰ ਪੈਣ ਅੱਜ ਵਲ ਗੋਰੀਏ, ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਜਾ ਮਿੱਤਰਾ, ਕੱਤਣੀ ਚ ਰੋਣ ਪੂਣੀਆਂ, ਰਾਤ ਹਿਜ਼ਰ ਦੀ ਮੁੱਕੇ ਨਾਹੀ, ਚਿੱਟੀ ਚਿੱਟੀ ਪਈ ਕਿਰਨ ਕੋਈ ਖਾਵੇ, ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਰਾਤ ਹਿਜ਼ਰ ਦੀ ਮੁੱਕੇ ਨਾਹੀ' ਦਾ ਇੱਕ ਬੰਦ, ਇੱਥੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

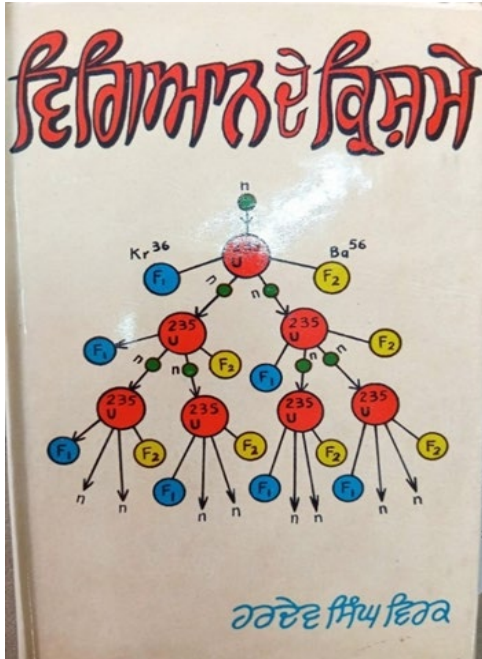
ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਵਾਟ ਲਮੇਰੀ,
ਹੁਣ ਪੰਧ ਨੂੰ ਕੌਣ ਮੁਕਾਏ ਨੀ ਜਿੰਦੇ ਮੇਰੀਏ।
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਤੁਰਾਂ ਮੈਂ ਵੱਲ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ,
ਮੰਜ਼ਿਲ ਭੱਜਦੀ ਜਾਏ ਨੀ ਜਿੰਦੇ ਮੇਰੀਏ।
ਕਿਰਨ ਆਸ ਦੀ ਅਜੇ ਵੀ ਚਮਕੇ,
ਚਾਹੇ ਬੱਦਲ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਛਾਏ ਨੀ ਜਿੰਦੇ ਮੇਰੀਏ।

ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਖੋਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚਣਾ, ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਵੀ ਹਰ ਜਮਾਤ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰਨੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਹੱਸਲੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਫਾ 27 ਤੋਂ ਚਲਦਾ

18. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਾਲੂ ਕਰਨਾ ।
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਉਣੀ ।
20. ਅਣਖੀਲੇ ਸਿੱਖ ਗਭਰੂਆਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਮੰਤਰ ਜਾਪ" ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ।
21. ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਧੀਕੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਕਦੇ ਖੁਦ ਜਬਾਨ ਖੋਲਣੀ, ਨਾ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਸੋਚਣ ਦੇਣਾ ।
22. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ "ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ" (ਧਾਰਨਾਵਾਂ) ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨਾ ।
23. ਸੂਰਮਗਤੀ ਵਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾ ਸੁਣਾ ਕੇ, ਮਨ ਘੜਤ ਝੂਠੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਚਾਲੂ ਕਰਨੀਆਂ ।
24. ਮਾਸ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਰਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੋਰਨਾ ।
25. ਨਗਾਰਾ ਨਾ ਵਜਾ ਕੇ ਸੰਖ ਤੇ ਟੱਲੀਆਂ ਖੜਕਾਉਣੀਆਂ ।
26. ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਲਾ ਦੇਹਿਰਾ ਅਤੇ 'ਜੇ ਬੇਲੇ ਸੇ ਨਿਹਾਲ, ਸਤਿ ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ', ਵਾਲਾ ਜੈਕਾਰਾ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣਾ ।
27. ਸਿੰਘ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਉਦਾਸੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਨਾਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨੇ ।

ਇਹ ਸਨ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜੇ ਸੀ । "ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਤਾਂ" ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ "ਤਨੋ ਮਨੋ ਸੇਵਾ" ਕੀਤੀ । ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਭੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਛਤਰੀ ਭੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਈ ਸਾਰੇ "ਸੰਤਾਂ" ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਫੌਜ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦੀ ਰਹੀ, ਤਨਖਾਹ ਘਰ ਪੁੱਜਦੀ ਰਹੀ ।

BOOK REVIEW

Title: ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ

Publisher: Hardev Singh Virk (1994)

Reviewer: Yesmeen Kaur (PU Chandigarh)

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਟਾਵੀਂ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ' ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ' ਨੋਬਲ ਲੈਰੀਏਟ 'ਪ੍ਰੋ. ਅਬਦੁੱਸ ਸਲਾਮ' ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਉਪਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਚੌਦਾਂ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਹੇਠ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ।

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ' ਹੈ ਜੋ ਕਿ 'ਜ਼ੋਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਗਰਗ' ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਡੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਗਤਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਜਾਂ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ-

- **ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ-** ਬੇਜਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਊਰਜਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।
- **ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ-** ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਅਤੇ ਅਣੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਹੈ।
- **ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ-** ਇਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਆਂ, ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਖਗੋਲੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਭੂ ਵਿਗਿਆਨ-** ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਰਤੀ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਹੈ।
- **ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ-** ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰੇਖਣ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਖਣਾਂ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਹਾਇਪੋਥੇਸਿਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਇਪੋਥੇਸਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪਰਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਪਰਿਣਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਥਿਊਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਥਿਊਰੀ ਜਾਂ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਇਹੀ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਥਿਊਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਗਾਂਹ ਪਿਛਾਂਹ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹਨ- ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾਤਮਕ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ 'ਜ਼ੋਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਗਰਗ' ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ 'ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ' ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਬਿਜਲੀ, ਗ੍ਰੀਨ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਦਾ ਹੀਲੀਅਮ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਤਿਅਧਿਕ ਊਰਜਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ

ਐਸਮੀਨ ਕੌਰ (ਖੇਜਾਰਬੀ),
Punjab University,
Chandigarh
ਫੋਨ ਨੰ.6283688606

ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼, ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫੋਟੋਵੋਲਟਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਰਧ-ਚਾਲਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੋਖਿਤ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਾਂ(ਬਿਜਲੀ) ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੀਨ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੰਨ ਲਊ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕ ਬਕਸਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਤਲਾ ਕਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਢੱਕਣ ਕੱਚ ਜਾਂ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬਕਸੇ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੂਰਜੀ ਕਿਰਨਾਂ ਢੱਕਣ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਤਲੇ ਵਿਚ ਸੋਖਿਤ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵਧ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਤਲਾ ਵਿਕਿਰਣ ਉਤਸਰਜਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਠੰਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪੈਦਿਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦੇ ਤਾਪਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਪਕਰਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੂਰਜੀ ਪਾਣੀ ਗੀਟਰ, ਸੂਰਜੀ ਕੁੱਕਰ, ਸੂਰਜੀ ਡਰਾਇਰ ਆਦਿ। ਆਖਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਨਾ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਸੋਮਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ ਅਧਿਆਇ 'ਪਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ' ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨਾਭਿਕ ਵਿਖੰਡਨ, ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ, ਪਰਮਾਣੂ ਭੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ, ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਪਰੰਤੂ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਟਮ(ਪਰਮਾਣੂ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਦਰਫੋਰਡ ਅਨੁਸਾਰ, ਪਰਮਾਣੂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਨਾਭਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਊਟਰਾਨ ਅਤੇ ਪਰੋਟਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਭਿਕ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ ਚੱਕਰੀ ਪੱਥਾਂ ਉਪਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਪਰਮਾਣੂ ਵਿਚਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਨਾਭਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਆਇਨਸਟਾਈਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੀਕਰਣ ($E=mc^2$) ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਦੇ ਦਾ ਊਰਜਾ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਨਾਭਿਕ ਦੇ ਪੁੰਜ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਊਰਜਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਸਿਖਾਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਪਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਦੀ ਅਮਨ ਸਮੇਂ ਵਰਤੋਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ ਉਸਨੂੰ ਨਾਭਿਕ ਵਿਖੰਡਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਟਲੀ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਐਨਰੀਕੋ ਫਰਮੀ ਅਤੇ ਪੈਰਿਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਜੇਲੀਓ-ਕਿਊਰੀ ਟੀਮ ਨੇ ਲੱਭੀ। ਜਦੋਂ ਯੂਰੀਨੀਅਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਿਊਟਰਾਨ ਆ ਟਕਰਾਏ ਤਾਂ ਨਾਭਿਕ ਵਿਖੰਡਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਨਾਭਿਕ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤਿੰਨ ਤਕ ਨਿਊਟਰਾਨ ਵੀ ਛੱਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਊਟਰਾਨ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਯੂਰੇਨੀਅਮ ਨਾਭਿਕਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਹੋਰ ਨਿਊਟਰਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਅਮਲ ਇੱਕ ਸੈਂਕਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਾਣੂ-ਊਰਜਾ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕਾਲਡਰ ਹਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ-ਭੱਠੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਰਮਾਣੂ-ਭੱਠੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਤਾਰਾਪੋਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਅਤੇ ਪਰਮਾਣੂ ਭੱਠੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਖੰਡਣ ਵਿਧੀ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਂਝਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਰਮਾਣੂ-ਭੱਠੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਮਾਣੂ ਭੱਠੀਆਂ ਕੇਵਲ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਿ-ਉਪਜ ਰੇਡੀਓ-ਆਈਸੋਟੋਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਣਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ।

ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ 'ਲੇਜ਼ਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਉਪਯੋਗ' ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸੋਨੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਲੇਖ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਕੱਢੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਵਿਚ ਲੇਜ਼ਰ ਦੀ ਕਾਢ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਢ ਹੈ। LASER ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ- Light(ਪ੍ਰਕਾਸ਼), Amplification(ਵਰਧਨ) by Stimulated(ਉੱਦੀਪਤ) Emission(ਉਤਸਰਜਨ) of Radiation(ਵਿਕਿਰਨ)। ਲੇਜ਼ਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਤਰੰਗ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਲੇਜ਼ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਇਕ-ਵਰਣਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਜ਼ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਹੀਰੈਂਸ (Coherence) ਤੇ ਇਕ ਵਰਣਤਾ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਜ਼ਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ- ਰੂਬੀ ਲੇਜ਼ਰ, ਠੋਸ ਅਵਸਥਾ ਲੇਜ਼ਰ, ਗੈਸ ਲੇਜ਼ਰ, ਅਰਧਚਾਲਕ ਲੇਜ਼ਰ, ਡਾਈ ਲੇਜ਼ਰ ਅਤੇ ਐਰਜ਼ਾਈਮਰ ਲੇਜ਼ਰ ਆਦਿ। ਸਭ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਲੇਜ਼ਰ, ਮੁਕਤ- ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਲੇਜ਼ਰ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਕਿਰਨ-ਪੁੰਜ ਨੂੰ ਪਰਤਵੇਂ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰੰਗ ਲੰਬਾਈ ਦੀਆਂ ਬਿਜਲ-ਚੁੰਬਕੀ ਤਰੰਗਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਜ਼ਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਯੋਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਪਯੋਗ ਡਾਕਟਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੇਜ਼ਰ ਰਾਹੀਂ ਲਹੂ-ਰਹਿਤ ਤੇ ਪੀੜ-ਰਹਿਤ ਸਰਜਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਜ਼ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਇਹ ਉਪਕਰਨ ਇੰਨਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਪੜਾ ਨੂੰ ਸਚਮੁੱਚ ਲੇਜ਼ਰ ਦਾ ਯੁਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ-ਆਈਸੋਟੋਪਸ' ਦਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ "ਆਈਸੋ" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹੀ ਅਤੇ "ਟੋਪਸ" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਥਾਨ। ਆਈਸੋਟੋਪਸ ਇਕੋ ਹੀ ਤੱਤ ਦੇ ਉਹ ਪਰਮਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਮਾਣੂ ਸੰਖਿਆ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੁੰਜ ਸੰਖਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਾਇਣਕ ਗੁਣ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਭੌਤਿਕ ਗੁਣ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰੇਡੀਓ ਆਈਸੋਟੋਪ ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਦੇ ਉਹ ਅਸਥਿਰ ਰੂਪ ਹਨ, ਜੋ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਰੇਡੀਏਸ਼ਨ(ਰੇਡੀਓ ਐਕਟਿਵ ਕਿਰਨਾਂ) ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- **ਕੁਦਰਤੀ ਰੇਡੀਓਆਈਸੋਟੋਪਸ**, ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪੇਪੜੀ, ਪਾਣੀ, ਵਾਤਾਵਰਣ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਮੋਰਡੀਅਲ (Primordial) ਆਈਸੋਟੋਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ- ਯੂਰੇਨੀਅਮ-238, ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ-40। **ਕ੍ਰਿਤਮ ਜਾਂ ਨਕਲੀ ਰੇਡੀਓ ਆਈਸੋਟੋਪ**- ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਜਾਂ ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਰਿਐਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਵਾਈਆਂ, ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ- ਟੈਕਨੀਸ਼ੀਅਮ-99m- ਜੋ ਮੈਡੀਕਲ ਇਮੇਜਿੰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ ਆਈਸੋਟੋਪਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਮਈ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਪੁਲਾੜੀ ਉਡਾਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਪੂਰਨ-ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਤਾਪ ਅਤੇ ਊਰਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਾਉਣਾ। ਰੇਡੀਓਆਈਸੋਟੋਪਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੀਟਾ ਅਤੇ ਗਾਮਾ ਕਿਰਨਾਂ ਖਾਧ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕੀਟਾਣੂ ਰਹਿਤ ਕਰਨ, ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਭੰਡਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਰੇਡੀਓਆਈਸੋਟੋਪਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੇਡੀਓਆਈਸੋਟੋਪਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਦਯੋਗਾਂ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਧਿਐਨ, ਰਸਾਇਣ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ, ਤਾਪ ਅਤੇ ਊਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਾਰਜ, ਰੇਡੀਓ ਕਾਰਬਨ ਡੇਟਿੰਗ, ਗਾਮਾ ਕਿਰਨ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਆਦਿ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਆਈਸੋਟੋਪਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ 'ਆਓ ਮਿਲੀਏ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨਾਲ' ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਐਬੇਕਸ ਨਾਮ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਅੰਕ-ਗਣਿਤਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਲੇਜ਼ ਪਾਸਕਲ ਨੇ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਘਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਾਦਾ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾਈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਾਰਲਸ ਬੈਬੇਜ ਨੇ ਡਿਫਰੈਂਸ ਇੰਜਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਯੰਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਬਹੁਪਦੀ ਵਿਅੰਜਕਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ- ਐਨਾਲਾਗ ਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਕੰਪਿਊਟਰ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਉਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸੀ.ਪੀ.ਯੂ. ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਹੈ। ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਓਪਰੇਟਿੰਗ ਸਿਸਟਮਜ਼ ਸਾਫਟ ਵੇਅਰ, ਯੂਟਿਲਿਟੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਜ਼ ਸਾਫਟਵੇਅਰ, ਲੈਂਗੂਏਜ ਪ੍ਰਾਸੈਸਰਜ਼ ਸਾਫਟ ਵੇਅਰ ਅਤੇ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਜ਼ ਸਾਫਟ ਵੇਅਰ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ- ਰੇਮ ਅਤੇ ਹੈਮ। ਰੇਮ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਰੀਡ ਓਨਲੀ ਮੈਮਰੀ' ਅਤੇ ਹੈਮ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਰੈਂਡਮ ਐਕਸੈਸ ਮੈਮਰੀ'। ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੱਤਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ' ਲੇਖ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਮਾਂ ਇਕ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਰੁੱਤਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਗੇੜ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਲ ਦਾ ਚੱਕਰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਾਓ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਪਾਸ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਘੜੀਆਂ ਹਨ। ਬੂਟਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸੂਝ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਕਾਢ ਗੈਲੀਲੀਓ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਨਿਰਪੇਖ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। ਇਸਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਉਪਰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਹਿੰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾ, ਭੂਤ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਠਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ' ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਕਿਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੰਪਨ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੈਕਿੰਡ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਵ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਹਿ ਕੀਤੀ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਵੇਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੰਪਨ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਤਰੰਗ ਲੰਬਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ 20 ਤੋਂ 20,000 ਤਰੰਗਾਂ (ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਕਿੰਡ) ਆਵ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੈਸ ਨਾਲੋਂ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਤੇ ਤਰਲ ਨਾਲੋਂ ਠੋਸ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਦਾ ਵੇਗ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

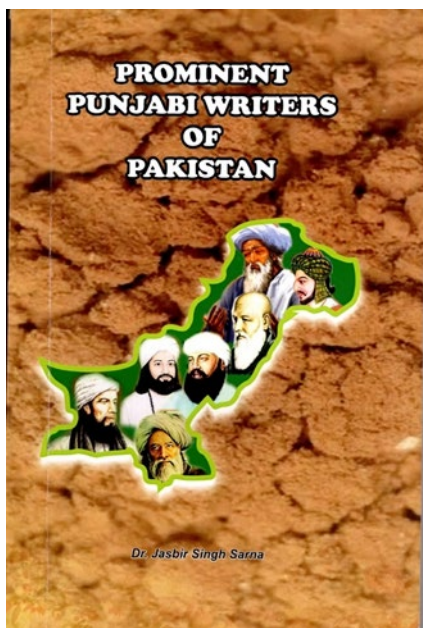
ਪਾਰਸੂਵਣ ਤਰੰਗਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਵਰ 10,000 ਵਾਟ (ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਮੀਟਰ) ਤਕ ਹੋਵੇ, ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਰ, ਸ਼ੋਰ ਦਾ ਸੁਣਨ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਵਾਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਰ, ਸ਼ੋਰ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੌਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਅਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ' ਸੁਰੇਸ਼ ਰਤਨ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਅਮਰ ਨਹੀਂ। ਹੋਮੀਓਸਟੇਸਿਸ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮਾੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਹੋਮੀਓਸਟੇਸਿਸ ਠੀਕ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਜੀਵ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਮੀਓਸਟੇਸਿਸ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਬੁਢੇਪੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਲੱਛਣ ਵੀ। ਬੁਢੇਪਾ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਢੇਪਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲਜੋਲ, ਸੁਮੇਲਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁਢੇਪਾ ਤੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਅਦ ਮੌਤ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ, ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਲੈਣ ਦੇਣ ਤੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਜਾਂ ਟੁੱਟਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਬੁਢੇਪੇ ਦੇ ਜੀਨ-ਪੱਧਰ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਵਰਚੁਅਲ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਜਿਰੋਟੋਜੀਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਦੇ ਜੀਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਜੋਲ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਦਵਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਜੋ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਉਪਰ ਅਸਰ ਪਾ ਸਕੇ। ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਐਸੇ ਖਾਸ ਗੁਣ ਤੇ ਲੱਛਣ ਲੱਭੇ ਹਨ ਜੋ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋਣਾ, ਢਲਣਯੋਗ ਹੋਣਾ, ਲਗਨਬੱਧ ਹੋਣਾ, ਸਵੈ-ਉਦਮੀ ਹੋਣਾ, ਸਵੈਮਾਣ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹੱਸਣਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹਨ।

ਦਸਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਏਡਜ਼: ਇਕ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਬਿਮਾਰੀ' ਜੁਗਿੰਦਰ ਪਾਲ ਗਰਗ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਏਡਜ਼ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਲੀ 'Acquired Immune Deficiency Syndrome' ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਰਲ ਅਨੁਵਾਦ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਆਈ ਕਮੀ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰੋਗ, ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਡਜ਼ ਇਕ ਛੂਤ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਇਰਸ-ਰੈਟਰੋਵਾਇਰਸ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਗ ਸਿੱਧੀ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਏਡਜ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹਨ- ਥਕਾਵਟ, ਬੁਖਾਰ, ਭੁੱਖ ਘਟ ਲੱਗਣਾ, ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਉਣਾ, ਦਸਤ ਲੱਗਣਾ, ਗਰਦਨ, ਕੱਛ ਆਦਿ ਵਿਚ ਗਿਲਟੀ ਬਣਨਾ ਆਦਿ। ਹਾਲੇ ਤਕ ਖੋਜੀ ਗਈ ਸਭ ਤੋਂ ਤਸੱਲੀ ਬਖਸ਼ ਦਵਾਈ ਜੀਡੋਵੁਡੀਨ ਜਾਂ ਏ.ਜੈਡ.ਟੀ. ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ। ਏਡਜ਼ ਦੀ ਦਵਾਈ ਜਾਂ ਟੀਕਾ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਟੈਸਟ ਕਰਨਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ ਏਡਜ਼ ਵਾਇਰਸ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਏਡਜ਼ ਫੈਲਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਹਨ- ਸੰਭੋਗ ਦੁਆਰਾ, ਖੂਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਗਰਭਵਤੀ ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਦਿ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗ ਦੀ ਰੋਕ-ਥਾਮ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਉਚਿਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਏਡਜ਼ ਦਿਨ 1 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਅਸੀਂ ਸਭ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਏਡਜ਼ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਗਿਆਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਅਗੇਤ-ਸੂਚਨਾ' ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੀ ਮਚਾਈ ਤਬਾਹੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਅੰਕੜੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੇ ਕੱਦ ਮਾਪਣ ਲਈ ਅਮਰੀਕਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰਿਕਟਰ ਨੇ ਇਕ ਪੈਮਾਨਾ ਘੜਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਰਿਕਟਰ ਸਕੇਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭੂਚਾਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ 55 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖੇਤਰਫਲ ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਲੇਟ ਟੈਕਟਾਨਿਕਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਖਰੇਪੜ ਹੇਠਲਾ ਲਿਥੋਸਫੀਅਰ ਛੇ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਛੇ ਛੋਟੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਲੇਟਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਕ ਖੋਲ, ਐਸਥੈਨੋਸਫੀਅਰ ਉਪਰ ਤੈਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਲੇਟਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਪਲੇਟ ਦੂਸਰੀ ਦੇ ਹੇਠ ਧਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਸੀ ਰਗੜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਬਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਊਰਜਾ ਜਮਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਖਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਊਰਜਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੀ ਭੂਚਾਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਮਾਪਣ ਲਈ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਮਰਕਾਲੀ ਸਕੇਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਭੂਚਾਲ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੀ ਅਗੇਤ ਸੂਚਨਾ, ਭੂਚਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

ਬਾਕੀ ਸਫਾ 40 ਤੇ

A NOTE OF APPRECIATION

For the Book

Prominent Punjabi Writers Of Pakistan

Author: Jasbir Singh Sarna

Publisher: Sapt Rishi, Chandigarh; First Edition: 2024

Contributed by Hardev Singh Virk

Prof. of Eminence (Hon), SGGS World University, Fatehgarh Sahib (Punjab)

Jasbir Singh Sarna is a prolific writer of Jammu area in J&K State of India. I was told by some common friend that he was awarded Doctorate by an American university on the basis of his book(s). He has written both in English and Punjabi, and his score has reached sixty published books in a short span of time. The day my article **“Five Brilliant Lady Academics of Pakistani Punjab”** appeared on Sikh Net, Jasbir sent me an email about his book under review. I asked for its Online Copy and he obliged me quickly.

As an introductory note, the author writes: *"This book is earnestly dedicated to the luminous lives and literary odysseys of these venerable pillars of Punjabi literature. In reverential homage, it unveils a portal into the profound lives and profound works of illustrious Punjabi scribes, among them, the likes of Baba Farid, Waris Shah, Shah Hussain, Bulleh Shah, Sultan Bahu, Qadar Yar, Mian Muhammad Bakhsh, and an illustrious host of others. Their verses traverse the vast expanse of themes, delving into the realms of love, spirituality, mysticism, and astute social commentary, unfurling profound and sagacious insights into the intricate tapestry of human existence."*

The book has been reviewed by Dr Harpreet Kaur, Principal Mata Sundry College, New Delhi and I read the Review in *The Sikh Review*, being published from Kolkatta. The reviewer concludes her review with words of appreciation for the book and its author: "In short, how human emotions find expression in various forms of literature is the main objective of Dr. Sarna and he has covered the literary mosaic in Pakistan strengthening the enduring spirit of these writers to reach to the masses and to improve the society. I congratulate him for his new publication which is interesting as well as motivating for the writers who many a times, do not get proper recognition for their seminal works".

Mota Singh Sarai of Punjabi Sath, Walsal (UK) writes in his Page of Appreciation: "Dr Sarna's work "Prominent Punjabi Writers of Pakistan" is unique because literary figures and efforts have played a significant role in promoting unity among Punjabi writers from Pakistan. Our salute goes to Dr. Sarna's commitment and dedication. His hard work will be highly appreciated within literary circles throughout the Punjabi community".

Dr Akhtar Hussain Sandhu, Principal, Islamia College, Lahore, writes in his note: "Salute Of Charda Punjab To Lehnda Punjab": "I do appreciate the love Dr. Sarna has exhibited for Lehnda Punjab and its people. I am sure that the people of Lehnda Punjab will return the same affection to Charda Punjab following the footsteps of Dr. Jasbir Singh Sarna. I wish him a successful life with good health and respect".

Dr Sarna has given names of 40 celebrated writers of Pakistani Punjab in contents of the book followed by 2 Appendices. It is a labour of love supported by intensive research into the archives of Pakistani literary figures who contributed not only to the survival but also promotion of Punjabi language and literature at the global level. In my estimate, there are 130 million (13 Crore) Punjabi speaking people in the world and nearly 80% live in Pakistan. It is very unfortunate that Punjabi has not been introduced as a medium of instruction in Pakistan despite

the fact it is mother-tongue of bulk of the population. Urdu is being used as a national language and medium of instruction. There is a strong group of Punjabi lovers in favor of introduction of Punjabi in Shahmukhi Script.

My bird's eye view of Sarna's book reveals his vast coverage of writers in Pakistan. I personally met a few of them during my sojourn in Punjabi university Patiala (1965-79). They participated in International Punjabi Conferences organized by Punjabi University, Patiala. Ilyas Ghuman was a frequent contributor to Daily Ajit of Jalandhar and we met once in Guru Nanak Dev University, Amritsar during 1990s. The others whom I met in PU Patiala include Fakar Zaman, Mohammad Afzal Ahsan Randhawa, Sibtal Husan Zaigham, and of course, Nabila Rehman of Oriental College, Lahore.

I make a quantum jump to finish my note of Appreciation. I am a bit surprised that none of the five brilliant Academic ladies of Pakistani Punjab, who are included in my Sikh Net article, appear in the contents of Jasbir Sarna's book. However, in Appendix I "*Digital Dynamics And Punjabi Cultural Tapestry In Pakistan*", I found mention of Purva Masood and some others who are promoting Punjabi language and culture using digital media. I wish some Pakistani scholar reciprocates the effort made by Jasbir Sarna by highlighting the contributions of Indian Punjab. It is my pleasure to mention that Safir Rammah of APNA (Academy of Punjab in North America) is promoting Punjabi Language in both Scripts by posting new and old books of celebrated authors worldwide.

ਸਫਾ 38 ਤੋਂ ਚਲਦਾ

ਬਾਰਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ' ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸੋਨੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਸਾਮ ਤੱਕ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਦਾਮਨ ਵਿਚ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹਰਦੁਆਰ ਕੋਲ ਸਥਿਤ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਨਾਮੀ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਪਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਹਿਮਾਲਾ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਟੈਥਿਸ (Tethys) ਨਾਮ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਟੈਕਟਾਨਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਾਲੀ ਪਲੇਟ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਰਕੀ ਤੇ ਟੈਥਿਸ ਦੇ ਪੱਥਰ ਹੇ ਚੁੱਕੇ ਤਲਛੱਟਾਂ ਵਿਚ ਉਭਾਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਚਟਾਨਾਂ ਬਣ ਕੇ ਉਤਾਂਹ ਵੱਲ ਉੱਠੀਆਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਹਿਮਾਲਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਪਹਾੜਾਂ ਚੋਂ ਮਿਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਥਰਾਟ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਹਾਣੀ ਕੀ ਹੈ।

ਅਗਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਮੌਤ ਦੀ ਫ਼ਸਲ' ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀੜੇਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਗੈਸਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਕੀੜੇ ਮਾਰਨੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜਾਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਨਤੀਜਾ ਮੌਤ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਜਾਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਮੌਤ ਦੀ ਇਹ ਫ਼ਸਲ ਬੀਜੀ ਵੱਢੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਵੱਛ ਤੇ ਆਰਾਮ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣਾ। ਜੇ ਅਜੋਕਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਫ਼ਸਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਹਿਰਾਏਗੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ।

ਆਖਰੀ ਅਧਿਆਇ 'ਮੂਲ ਬਲਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ' ਅਬਦੁੱਸ ਸਲਾਮ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਜੋ 7 ਮਈ 1979 ਨੂੰ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦਵਾਰਾ ਮਨਾਈ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਦੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਚਾਰ ਮੂਲ ਕਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਪ੍ਰੋਟਾਨ, ਨਿਊਟ੍ਰਾਨ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਅਤੇ ਨਿਊਟ੍ਰੀਨੋ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਚਾਰੇ ਕਣ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਚਾਰ ਮੂਲ ਬਲਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਗੁਰੂਤਵੀ ਬਲ, ਬਿਜਲੀ-ਚੁੰਬਕੀ ਬਲ, ਨਿਰਬਲ ਨਿਊਕਲੀ ਬਲ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਨਿਊਕਲੀ ਬਲ। ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੇਠ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੰਨੀ ਸਰਲ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਪਾਠਕ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਟੀਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੂਲ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਪੰਜ ਪ੍ਰਧਾਨੀ ਕੌਂਸਲ

<https://sarbatkhalsa.world>
fateh@sarbatkhalsa.world

੧੫ ਅਗਸਤ ੨੦੨੬

ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਪਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,

ਵਿਸ਼ਾ: ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਸੋਧ ਲੈਂਦੇ ਪਾਠ-ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਜਾਰੀ।

ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਪਾਠ-ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਦਾ ਸਾਝਾਂ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੌਮੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਡਾ. ਓਅੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ "ਆਦਿ-ਮੰਗਲ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਭੇਦਾਂ ਉਕਾਈ" ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਈ-ਕਾਪੀ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਹੈ। ਜਿਲਦ ਕਾਪੀ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ) ਨੂੰ ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇਦਾ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ੧੪ ਮਾਰਚ ਵਾਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚੁੱਪ ਰਾਹੀਂ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਪਾਠ-ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇਸੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਹਿ ਦਿੱਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਲੇਖ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਮੰਗਲ ਦਾ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ, ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰ: ੧੭੨ ਤੋਂ ੨੧੧ ਤੱਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ੧੩ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਪਹਿਲੇ ੧੩ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਡਾਟਾ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ਼. ਫਾਰਮੈਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਆਪ ਜੀ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖਰੜਾ ਭੇਜ ਦਿਉ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਮੀ-ਪੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਤੋਂ ਸੋਧ ਲੈਕੇ ਕੌਮ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ, ਵੱਲੋਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਧਾਨੀ ਕੌਂਸਲ:

ਸ: ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ (ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਕੈਨੇਡਾ), ਸ: ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀਪੀ (ਬਹਿਰੀਨ), ਡਾ: ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਗਿਆਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ਸ: ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ) ।

ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ M.A.

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਅਤੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਭੇਦ

- 👉 ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਉਪਰਾਲਾ।
- 👉 ਕੀ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਸੋਚਿ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਹੀ ਰੂਪ "ਸੋਚ" ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਹੋਰ ਪੱਚੀ (25) ਗਲਤੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?
- 👉 ਸ਼ਬਦ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿੱਧੀ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸੁਝਾਉ ।
- 👉 ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ੧੯ ਨਾਲ ਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਕਾਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ!

<https://www.youtube.com/watch?v=L08ov12We2I>

ਪੰਨਾ	ਛਾਪੇ ਵਾਲੀਆਂ ਸੋਧਿਆਂ ਸੋਚੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ	ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ, ਜੋ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ	ਕਾਰਣ	ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਅਕਰਣਿਕ ਨੋਟ
1	ਸੋਚੇ ਸੋਚਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਸੋਚੀ ਲਖ ਵਾਰ ॥	ਸੋਚੇ ਸੋਚ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਸੋਚੀ ਲਖ ਵਾਰ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਤੱਤਵ	ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਧ (ਲਿੰਗ) ਦਾ ਤੱਤਵ ਰੂਪ 'ਸੋਚ' ਅਤੇ 'ਸੁਚ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : ਇਕਨਾਨ।
2	ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਾਪਣ ਨਦਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥	ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਾਪਣ ਨਦਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ (ਮੋਖ ਦਾ ਦੁਆਰਾ)	ਛਾਪੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ 31 ਵਾਰੀ ਪਾਠ 'ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ' ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੋਖ ਦਾ ਦੁਆਰਾ।
2	ਗੁਰੁ ਈਸਰੁ ਗੁਰੁ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬਰੀ ਮਾਈ ॥	ਗੁਰੁ ਈਸਰੁ ਗੁਰੁ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬਰੀ ਮਾਈ ॥	ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ	
2	ਜੇ ਤਿਸੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵਈ ਤ ਵਾਰ ਨ ਪੁਛੈ ਕੋ ॥	ਜੇ ਤਿਸੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵਈ ਤ ਵਾਰ ਨ ਪੁਛੈ ਕੋਇ ॥	ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੁਕਾਤ ਮੁਕਾ ਕਰਨ ਲਈ	
2	ਕੀਤਾ ਅੰਦਰਿ ਕੰਠੁ ਕੰਠਿ ਦੋਸੀ ਦੇਸੁ ਧਰੀ ॥	ਕੀਤਾ ਅੰਦਰਿ ਕੰਠੁ ਕੰਠਿ ਦੋਸੀ ਦੇਸੁ ਧਰੀ ॥	ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੁਕਾਤ ਮੁਕਾ ਕਰਨ ਲਈ	
2	ਨਨਕ ਨਿਰਗੁਣਿ ਗੁਣੁ ਕਰੇ ਗੁਣਦੀਤਾ ਗੁਣੁ ਦੇ ॥	ਨਨਕ ਨਿਰਗੁਣਿ ਗੁਣੁ ਕਰੇ ਗੁਣਦੀਤਾ ਗੁਣੁ ਦੇਇ ॥	ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੁਕਾਤ ਮੁਕਾ ਕਰਨ ਲਈ	
2	ਤੋਰਾ ਕੋਇ ਨ ਸੁਝਈ ਜਿ ਤਿਸੁ ਗੁਣੁ ਕੋਇ ਕਰੇ ॥੭॥	ਤੋਰਾ ਕੋਇ ਨ ਮੁਝਈ ਜਿ ਤਿਸੁ ਗੁਣੁ ਕੋਇ ਕਰੀਏ ॥੭॥	ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੁਕਾਤ ਮੁਕਾ ਕਰਨ ਲਈ	
2	ਸੁਣਿਐ ਸਮਸਤ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਦੇਵ ॥	ਸੁਣਿਐ ਸਮਸਤ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਦੇਵ ॥	ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ	
2	ਸੁਣਿਐ ਸਮਸਤ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਦੇਵ ॥	ਸੁਣਿਐ ਸਮਸਤ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਦੇਵ ॥	ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ	
3	ਮਨੈ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥	ਮਨੈ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ (ਮੋਖ ਦਾ ਦੁਆਰਾ)	ਛਾਪੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ 31 ਵਾਰੀ ਪਾਠ 'ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ' ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੋਖ ਦਾ ਦੁਆਰਾ।
3	ਮਨੈ ਤਰੇ ਤਾਰੇ ਗੁਰੁ ਸਿਖ ॥	ਮਨੈ ਤਰੇ ਤਾਰੇ ਗੁਰੁ ਸਿਖ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿਖਿਆ	
3	ਪੰਚ ਪਰਵਾਣੁ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨੁ ॥	ਪੰਚ ਪਰਵਾਣੁ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨੁ ॥	ਪਰਵਾਣੁ ਅਤੇ 'ਪਰਵਾਨੁ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ।	ਛਾਪੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿੰਗ, ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ, ਵਿਕਵਚਨ, ਬਹੁਵਚਨ ਸਹਿਅਾਂ ਨਾਲ ਨਾਲ 126 ਵਾਰੀ ਪਾਠ 'ਪਰਵਾਣੁ' ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 28 ਵਾਰੀ ਪਾਠ 'ਪਰਵਾਨੁ' ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ।
3	ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ ॥	ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਤੱਤਸਮ ਅਤੇ ਖਾਸਕਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਮੂਲਿਕ ਸ਼ਬਦ	ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਥੱਗ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਨੀ ਵੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਮੂਲਿਕ ਰੂਪ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : ਪਨਹ, ਸੁਬਹ, ਵਜਹ, ਫਤਹ, ਅਲਹ ਆਦਿ।
3	ਪੰਚੇ ਸੋਹਿਹਿ ਦਰਿ ਰਜਾਨੁ ॥	ਪੰਚੇ ਸੋਹਿਹਿ ਦਰਿ ਰਜਾਨੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ	
4	ਅਸਿਖ ਸੂਰ ਮੁਹਿ ਭਖ ਸਾਰੁ ॥	ਅਸਿਖ ਸੂਰ ਮੁਹਿ ਭਖ ਸਾਰੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ ਅਥਿਕਰਣ ਕਾਰਕ (ਮੂਹਿ ਉੱਤੇ)	
4	ਅਸਿਖ ਪਾਖੀ ਪਾਖੁ ਕਰਿ ਜਾਹਿ ॥	ਅਸਿਖ ਪਾਖੀ ਪਾਖੁ ਕਰਿ ਜਾਹਿ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ	
4	ਪਾਣੀ ਧੋਤੇ ਉਤਰਸਿ ਖੋਹੁ ॥	ਪਾਣੀ ਧੋਤੇ ਉਤਰਸਿ ਖੋਹੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਤੀਜਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਵਿੱਖਤ ਕਿਰਿਆ (ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ)	
4	ਓਹੁ ਧੋਧੇ ਨਾਵੈ ਕੇ ਗੰਗੁ ॥	ਓਹੁ ਧੋਧੇ ਨਾਵੈ ਕੇ ਗੰਗੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਪੜਨਾਵੀ (ਉਹ ਮੱਤਿ ਪੋਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ)	
4	ਸੁਆਸਤਿ ਅਥਿ ਬਾਣੀ ਬਰਮਾਉ ॥	ਸੁਆਸਤਿ ਅਥਿ ਬਾਣੀ ਬਰਮਾਉ ॥	ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ	
4	ਕਵਣ ਸੁ ਦੇਸਾ ਵਖਰੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣੁ ਥਿਹਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ ॥	ਕਵਣ ਸੁ ਦੇਸਾ ਵਖਰੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣੁ ਥਿਹਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਪੜਨਾਵੀ ਵਿਰੋਧ	ਸਮੱਗਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਨੂੰ 'ਦੇਸਾ' ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
5	ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਹੁ ਹੋਆ ਆਕਾਹੁ ॥	ਕਵਣ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਹੁ ਹੋਆ ਆਕਾਹੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਪੜਨਾਵੀ ਵਿਰੋਧ	
5	ਸਰਸ ਅਨਾਰਹੁ ਕਹਿਨਿ ਕਤੇਬਾ ਅਸੁਲੁ ਇਹੁ ਪਾਤੁ ॥	ਸਰਸ ਅਨਾਰਹੁ ਕਹਿਨਿ ਕਤੇਬਾ ਅਸੁਲੁ ਇਹੁ ਪਾਤੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ ਅਪਾਦਨ ਕਾਰਕ	
5	ਕੇਤੇ ਲੈ ਲੈ ਮੁਕਹਿ ਪਾਹਿ ॥	ਕੇਤੇ ਬਰਮਾ ਮੁਕਹਿ ਪਾਹਿ ॥	ਤੀਜਾ ਪੁਰਖ ਬਹੁਵਚਨ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ (ਮੁਕਹਿ ਧੋਧੇ ਹਨ)	ਮੁਕਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ੋਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ 'ਮੁਕਰ' ਮਾਹਿ ਜੋਸ਼ੇ ਛਾਈਆਂ। ਤੁਕਾਤ 'ਸੰਬੰਧ' ਨਾਲ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਸ਼ੋਸ਼ੇ ਵਿੱਚ।
6	ਅਮਲੁ ਬਾਧੀਸ ਅਮਲੁ ਨੀਸਾਣੁ ॥	ਅਮਲੁ ਬਾਧੀਸ ਅਮਲੁ ਨੀਸਾਣੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਮੁਕਰਾ-ਅੰਤ ਆਵੇਗਾ।	
6	ਆਖਹਿ ਬਰਮਾ ਆਖਹਿ ਇਹੁ ॥	ਆਖਹਿ ਬਰਮਾ ਆਖਹਿ ਇਹੁ ॥	ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ	
6	ਜੇ ਕੇ ਆਖੇ ਬੋਲਹਿਗਾਤੁ ॥	ਜੇ ਕੇ ਆਖੇ ਬੋਲਹਿਗਾਤੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ	
6	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪਛਿਣੁ ਪਾਣੀ ਚੈਤਿਤੁ ਗਾਵੈ ਰਾਜਾ ਧਰਮੁ ਦੁਆਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪਛਿਣੁ ਪਾਣੀ ਚੈਤਿਤੁ ਗਾਵੈ ਰਾਜਾ ਧਰਮੁ ਦੁਆਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ ਹੈ।	ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੜਨਾਵੀ 'ਤੁਪਾ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਬੰਧਕ ਨੇ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ 'ਰਾ' ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਸੰਬੰਧਕ ਨਾਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
6	ਗਾਵਹਿ ਈਸਰੁ ਬਰਮਾ ਦੇਵੀ ਸੋਹਿਨਿ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਈਸਰੁ ਬਰਮਾ ਦੇਵੀ ਸੋਹਿਨਿ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ ॥	ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ	
6	ਗਾਵਹਿ ਇੰਦੁ ਇੰਦ੍ਰਾਜਿਠੈ ਥੈਨੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਇੰਦੁ ਇੰਦ੍ਰਾਜਿਠੈ ਥੈਨੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ ॥	ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ	ਛਾਪੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦੁ ਸ਼ਬਦ 17 ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰਾ ਸ਼ਬਦ 3 ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਤੋਂ ਸੋਧ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
7	ਇਕੁ ਚੁੰ ਜੀਝੈ ਲਖ ਹੋਹਿ ਲਖ ਹੋਵਹਿ ਲਖ ਵੀਸ ॥	ਇਕੁ ਚੁੰ ਜੀਝੈ ਲਖ ਹੋਹਿ ਲਖ ਹੋਵਹਿ ਲਖ ਵੀਸ ॥	ਅਪਾਦਨ ਕਾਰਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਲਈ	
7	ਇਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਹਿ ਧਰਮੁ ਧਰਮੁ ਸਾਲ ॥	ਇਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਹਿ ਧਰਮੁ ਧਰਮੁ ਸਾਲ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ, ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
7	ਧਰਮੁ ਖੋਭ ਕਾ ਏਹੇ ਧਰਮੁ ॥	ਧਰਮੁ ਖੋਭ ਕਾ ਏਹੇ ਧਰਮੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ, ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
7	ਗਿਆਨ ਖੋਭ ਕਾ ਆਖਹੁ ਕਰਮੁ ॥	ਗਿਆਨ ਖੋਭ ਕਾ ਆਖਹੁ ਕਰਮੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ, ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
7	ਕੇਤੇ ਬਰਮਾ ਖਾਤਿਰ ਘਡੀਅਹਿ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇ ਵੇਸ ॥	ਕੇਤੇ ਬਰਮਾ ਖਾਤਿਰ ਘਡੀਅਹਿ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇ ਵੇਸ ॥	ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ	
7	ਕੇਤੇ ਬਰਮਾ ਖਾਤਿਰ ਘਡੀਅਹਿ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇ ਵੇਸ ॥	ਕੇਤੇ ਬਰਮਾ ਖਾਤਿਰ ਘਡੀਅਹਿ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇ ਵੇਸ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਤਸਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕਾਰਾਂਤ (ਮੁਕਰਾ-ਅੰਤ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
8	ਗਿਆਨ ਖੋਭ ਮਹਿ ਗਿਆਨੁ ਪਰਚੰਡੁ ॥	ਗਿਆਨ ਖੋਭ ਮਹਿ ਗਿਆਨੁ ਪਰਚੰਡੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ, ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
8	ਸਰਮੁ ਖੋਭ ਕੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪੁ ॥	ਸਰਮੁ ਖੋਭ ਕੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ, ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
8	ਇਥੇ ਖਾਤਿਰ ਘਡੀਐ ਬਹੁਤੁ ਅਨੂਪੁ ॥	ਇਥੇ ਖਾਤਿਰ ਘਡੀਐ ਬਹੁਤੁ ਅਨੂਪੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਤਸਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕਾਰਾਂਤ (ਮੁਕਰਾ-ਅੰਤ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
8	ਕਰਮੁ ਖੋਭ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੋਧੁ ॥	ਕਰਮੁ ਖੋਭ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੋਧੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ, ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
8	ਸਚ ਖੋਭਿ ਵੀ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥	ਸਚ ਖੋਭਿ ਵੀ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ, ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
8	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪਵਣੁ ਪਾਣੀ ਚੈਤਿਤੁ ਗਾਵੈ ਰਾਜਾ ਧਰਮੁ ਦੁਆਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪਵਣੁ ਪਾਣੀ ਚੈਤਿਤੁ ਗਾਵੈ ਰਾਜਾ ਧਰਮੁ ਦੁਆਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ ਹੈ।	ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੜਨਾਵੀ 'ਤੁਪਾ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਬੰਧਕ ਨੇ ਆ ਜਾਣ ਤੇ 'ਤੁਪਾ' ਦਾ ਆਖਰੀ ਅੱਖਰ ਸੋਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਕ ਨਾਨੂੰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਹ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਿਆ ਹੈ।
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਜਿਹੁ ਗੁਪਤੁ ਲਿਖਿ ਜਾਣਨਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਧਰਮੁ ਬੀਚਾਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਜਿਹੁ ਗੁਪਤੁ ਲਿਖਿ ਜਾਣਨਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਧਰਮੁ ਬੀਚਾਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਈਸਰੁ ਬਰਮਾ ਦੇਵੀ ਸੋਹਿਨਿ ਤੇਰੇ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਈਸਰੁ ਬਰਮਾ ਦੇਵੀ ਸੋਹਿਨਿ ਤੇਰੇ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਇੰਦੁ ਇੰਦ੍ਰਾਜਿਠੈ ਥੈਨੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਇੰਦੁ ਇੰਦ੍ਰਾਜਿਠੈ ਥੈਨੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਸਿਧ ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰਿ ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਸਾਧ ਬੀਚਾਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਸਿਧ ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰਿ ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਸਾਧ ਬੀਚਾਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਜੀਤੀ ਸਤੀ ਸਤੀਐ ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਵੀਰ ਕਹਾਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਜੀਤੀ ਸਤੀ ਸਤੀਐ ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਵੀਰ ਕਹਾਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪੀਤਰੁ ਪਵਨਿ ਰਾਮੀਰੁ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਵੇਦਾ ਨਾਲੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪੀਤਰੁ ਪਵਨਿ ਰਾਮੀਰੁ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਵੇਦਾ ਨਾਲੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਮੋਹਣੀਆ ਮਨੁ ਮੋਹਨਿ ਸੁਰਗੁ ਮਛੁ ਪਵਿਆਲੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਮੋਹਣੀਆ ਮਨੁ ਮੋਹਨਿ ਸੁਰਗੁ ਮਛੁ ਪਵਿਆਲੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਰਤਨ ਉਪਾਏ ਤੇਰੇ ਅਨਮੋਹਿ ਤੀਰਥ ਨਾਲੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਰਤਨ ਉਪਾਏ ਤੇਰੇ ਅਨਮੋਹਿ ਤੀਰਥ ਨਾਲੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਜੋਪ ਮਹਾਬਲ ਸੁਰਾ ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪਾਣੀ ਚਾਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਜੋਪ ਮਹਾਬਲ ਸੁਰਾ ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪਾਣੀ ਚਾਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਜੋਪ ਮਹਾਬਲ ਸੁਰਾ ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪਾਣੀ ਚਾਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਜੋਪ ਮਹਾਬਲ ਸੁਰਾ ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪਾਣੀ ਚਾਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪੰਥ ਮੰਡਲ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾ ਕਹਿ ਕਹਿ ਰਹੇ ਤੇਰੇ ਪਾਰੇ ॥	ਗਾਵਹਿ ਤੁਪਨੇ ਪੰਥ ਮੰਡਲ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾ ਕਹਿ ਕਹਿ ਰਹੇ ਤੇਰੇ ਪਾਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਸੋਈ ਤੁਪਨੇ ਗਾਵਹਿ ਜੇ ਤੁਪਾ ਭਾਵਨਿ ਰਤੇ ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਰਸਾਲੇ ॥	ਸੋਈ ਤੁਪਨੇ ਗਾਵਹਿ ਜੇ ਤੁਪਾ ਭਾਵਨਿ ਰਤੇ ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਰਸਾਲੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਹੋਰਿ ਕੇਤੇ ਤੁਪਨੇ ਗਾਵਹਿ ਜੇ ਮੇ ਭਿਤਿ ਨ ਆਵਨਿ ਨਾਨਕੁ ਕਿਆ ਬੀਚਾਰੇ ॥	ਹੋਰਿ ਕੇਤੇ ਤੁਪਨੇ ਗਾਵਹਿ ਜੇ ਮੇ ਭਿਤਿ ਨ ਆਵਨਿ ਨਾਨਕੁ ਕਿਆ ਬੀਚਾਰੇ ॥	ਤੁਪਾ ਪੜਨਾਵੀ ਅਤੇ ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ, ਇਹ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।	
9	ਮੈ ਪਤਿਸਾਹੁ ਸਾਰਾ ਪਤਿਸਾਹਿਯੁ ਨਾਨਕੁ ਰਹਣੁ ਰਜਾਈ ॥	ਮੈ ਪਤਿਸਾਹੁ ਸਾਰਾ ਪਤਿਸਾਹਿਯੁ ਨਾਨਕੁ ਰਹਣੁ ਰਜਾਈ ॥	ਪਤਿਸਾਹੁ ਮਲਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ	
9	ਕਹਣੈ ਵਾਲੇ ਤੇਰੇ ਰਹੇ ਸਮਾਇ ॥੧॥	ਕਹਣੈ ਵਾਲੇ ਤੇਰੇ ਰਹੇ ਸਮਾਇ ॥੧॥	ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
10	ਆਖਣ ਵਾਲਾ ਕਿਆ ਦੇਚਾਰਾ ॥	ਆਖਣ ਵਾਲਾ ਕਿਆ ਦੇਚਾਰਾ ॥	ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
10	ਜੋ ਸਭ ਮਿਲਿ ਕੇ ਆਖਣ ਪਾਹਿ ॥	ਜੋ ਸਭ ਮਿਲਿ ਕੇ ਆਖਣ ਪਾਹਿ ॥	ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁਗੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿਰਿਆ)	
10	ਹਰਿ ਕੇ ਜਨ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰਾ ਬਿਨਾਉ ਕਰਹਿ ਗੁਰੁ ਪਾਸਿ ॥	ਹਰਿ ਕੇ ਜਨ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰਾ ਬਿਨਾਉ ਕਰਹਿ ਗੁਰੁ ਪਾਸਿ ॥	ਸਦੀਵੀ ਸੱਚੇ ਲਈ ਅਸਲ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੇ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚੇ ਲਈ ਵੀਚਾਰ ਲਈ 'ਸਤਿ' ਇਕਾਰਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ 'ਸਤਿ' ਵੀਚਾਰ ਲਈ 'ਸਤਿ' ਇਕਾਰਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਤੋਂ ਸੋਧ ਲੈ ਕੇ ਵੀਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।	1. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਸਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਲਈ 'ਸਤੁ' ਸ਼ਬਦ ਦਾਨ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਆਚਰਣ ਲਈ ਅਤੇ 'ਸਤ' ਸ਼ਬਦ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ 7 ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। 2. ਸਦੀਵੀ ਸੱਚੇ ਲਈ ਅਸਲ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੇ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰ ਲਈ 'ਸਤਿ' ਇਕਾਰਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਤੋਂ ਸੋਧ ਲੈ ਕੇ ਵੀਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।
10	ਹਰਿ ਜਨ ਕੇ ਵਡ ਭਾਗ ਵਡੇਰੇ ਜਿਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਰਹਾ ਦਰਿ ਪਿਆਸ ॥	ਹਰਿ ਜਨ ਕੇ ਵਡ ਭਾਗ ਵਡੇਰੇ ਜਿਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਰਹਾ ਦਰਿ ਪਿਆਸ ॥	ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
10	ਧਨੁ ਧਨੁ ਸਤਿਗੁਰਿ ਜਿਹੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਪਾਇਆ ਮਿਲਿ ਜਨ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਪਰਗਾਸਿ ॥੪੪॥	ਧਨੁ ਧਨੁ ਸਤਿਗੁਰਿ ਜਿਹੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਪਾਇਆ ਮਿਲਿ ਜਨ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਪਰਗਾਸਿ ॥੪੪॥	ਸਦੀਵੀ ਸੱਚੇ ਲਈ ਅਸਲ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਹੈ।	
10	ਮੇਰੇ ਮਾਪਉ ਜੀ ਸਤਿਗੁਰਿ ਮਿਲੇ ਸੁ ਤਰਿਆ ॥	ਮੇਰੇ ਮਾਪਉ ਜੀ ਸਤਿਗੁਰਿ ਮਿਲੇ ਸੁ ਤਰਿਆ ॥	ਸਦੀਵੀ ਸੱਚੇ ਲਈ ਅਸਲ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਹੈ।	
11	ਮੈ ਮੁਕਤ ਸੇ ਮੁਕਤ ਭਏ ਜਿਨ ਹਰਿ ਪਿਆਇਆ ਜੀ ਤਿਨ ਤੁਹੀ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸੀ ॥	ਮੈ ਮੁਕਤ ਸੇ ਮੁਕਤ ਭਏ ਜਿਨ ਹਰਿ ਪਿਆਇਆ ਜੀ ਤਿਨ ਤੁਹੀ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸੀ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ (ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ)	
11	ਜਿਨ ਨੇ ਭਿਖਾ ਕਰਹਿ ਤਿਨ ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਪਾਇਆ ॥	ਜਿਨ ਨੇ ਭਿਖਾ ਕਰਹਿ ਤਿਨ ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਪਾਇਆ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ	
12	ਪੰਕਜੁ ਮੋਹ ਪਗੁ ਨਹੀ ਚਾਲੇ ਰਮ ਦੇਸਾ ਤਹ ਭੂਭੀਅਲੇ ॥੧॥	ਪੰਕ ਜੁ ਮੋਹ ਪਗੁ ਨਹੀ ਚਾਲੇ ਰਮ ਦੇਸਾ ਤਹ ਭੂਭੀਅਲੇ ॥੧॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ 'ਪੰਕ' ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਕਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਅਰਥ : ਜੋ ਮੋਹ ਦੀ ਪੰਕ ਹੈ।)	ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ 'ਪੰਕ' ਸ਼ਬਦ ਕਾਲ ਦੀ ਫੁੱਲ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
12	ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੇ ਕਿਤੇ ਨ ਕਾਮ ॥	ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੇ ਕਿਤੇ ਨ ਕਾਮ ॥	ਅਥਿਕਰਣ ਕਾਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿਹਰੀ ਆਵੇਗੀ। (ਕੰਮ ਵਿੱਚ)	
12	ਮਿਲੁ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਭਖੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮੁ ॥੧॥	ਮਿਲੁ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਖੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮੁ ॥੧॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ ਕਰਮ ਕਾਰਕ	
13	ਸਰੀਆਨ ਲਾਗੁ ਭਵਨੁ ਤਰਨ ਕੇ ॥	ਸਰੀਆਨ ਲਾਗੁ ਭਵਨੁ ਤਰਨ ਕੇ ॥	ਨਾਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਿਕਵਚਨ ਕਰਮ ਕਾਰਕ	
13	ਭਵ ਪੰਥਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ॥	ਭਵਪੰਥਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ॥	ਇਹ ਸੰਬੰਧਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।	
13	ਕਹਿ ਸਾਧੁ ਅੰਗੁਲੀ ਪੁਨੁ ਵਡਾ ਹੇ ॥	ਕਹਿ ਸਾਧੁ ਅੰਗੁਲੀ ਪੁਨੁ ਵਡਾ ਹੇ ॥	ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ	
13	ਕਹਿ ਭੰਡੀਉ ਪੁਨੁ ਵਡਾ ਹੇ ॥੧॥	ਕਹਿ ਭੰਡੀਉ ਪੁਨੁ ਵਡਾ ਹੇ ॥੧॥	ਨਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਤੱਤਸਮ	

Must Have in Every Sikh Home

Order Online From

<https://sikhivicharforum.org/store/>

Enquiry: dhillon99@gmail.com

Each Book Contains Essays on:

The Methodology Used.

Historical Background of the Bani

The Composition of the Bani

And More

Understanding Salok Mehla 9. Hardcover. 112 pages.

Understanding Salok Sheikh Fareed Kay. Hardcover. 164 pages.

Understanding Salok Bhagat Kabir Jio Kay. Hardcover. 272 pages.

Selected Gurbani Shabds. Hardcover. 522 pages.

Selected Sikhi Concepts. Hardcover. 315 pages.

Note to Contributors

The Sikh Bulletin invites articles on matters relating to *Sikhi*. Essays that adopt CRITICAL approaches towards Sikh matters and issues are given priority for publication. Articles devoted towards exploring the messages of Gurbani as contained within the Aad Guru Granth Sahib (AGGS) are particularly welcome.

Manuscripts must be in English or Gurmukhi and must begin with a title page that includes the names, e-mail addresses, and affiliations of all authors. References must be properly cited.

Manuscripts need to be submitted online to editor@sikhbulletin.com or dhillon99@gmail.com and must be in Microsoft Word (.doc). The preferred font for English characters is Calibri font size 11. Gurbani and Gurmukhi characters must be in Unicode (Nirmala UI).

The maximum length for each article in a regular issue is 5,000 words.

Note on Use of Gurbani Verses and Translations by Authors

When quoting Gurbani in their articles, authors are required to provide the Gurmukhi version of the full verse and a romanised version. Mention must be made of the page where it is to be found in the AGGS. In line with the aspirations of *The Sikh Bulletin*, authors must provide translations of Gurbani verses that break from the mould of vedantic, yogic and literal slants prevalent in orthodox translations. Articles relying solely on Gurbani translations as provided by Sant Singh Khalsa MD's English Translation will NOT be published.

Note to Readers

The Sikh Bulletin is published in electronic format and is being sent to readers whose e-mail addresses are in our distribution list. Please feel free to forward this issue to your contacts. Alternatively, you may provide us the e-mail addresses of friends and family who would like to receive *The Sikh Bulletin* regularly.

The Sikh Bulletin (including past issues) may be accessed at www.sikhbulletin.com. More recent issues can also be accessed at www.sikhivicharforum.org. Archived copies of the Sikh Bulletin can be retrieved here: <https://archive.org/details/sikh-bulletin>.

The views expressed by authors are their own. Please send feedback at editor@sikhbulletin.com

Thank you for your continued support of The Sikh Bulletin. Editor.

One of the most tragic things I know about human nature is that all of us tend to put off living. We are all dreaming of some magical rose garden over the horizon instead of enjoying the roses that are blooming outside our windows today.

Dale Carnegie, American Writer (1811 – 1955)